

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Boekbespreking van: De theorie van de staat en het ontstaan van de EEG

Campo, J. à

Citation

Campo, J. à. (1977). Boekbespreking van: De theorie van de staat en het ontstaan van de EEG. *Acta Politica*, 12: 1977(2), 237-275. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3451821>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3451821>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

keuzegedrag is en in hoeverre een dergelijke regel hetzelfde is voor verschillende typen individuen.

Het is wellicht ongebruikelijk bij de redactie van een tijdschrift over eigen domheid te klagen. Uit de opgegeven literatuur (noot 5 van de auteurs) wordt echter de betekenis van deze modellen onvoldoende duidelijk, met name die van het lexicografische model. Met betrekking tot de andere modellen heb ik uiteindelijk bij Coombs² wel wat licht gevonden.

De vraag blijft echter hoe de auteurs verdedigen dat de scheiding tussen affectieve en cognitieve component het duidelijkst naar voren komt in de combinatie-regel van beide componenten, welke leidt tot het afstandsmodel. Een meer pragmatische verklaring kan zijn dat het afstandsmodel als computer-programma aanwezig is, in tegenstelling tot andere modellen.

Ook de opmerking dat later naar andere combinatie-regels, dus andere attitude-modellen, gezocht zal worden geeft aanleiding tot de verwachting dat de keuze van het afstandsmodel theoretisch nog niet zo duidelijk is. Het interessante van deze modellen is, zoals de schrijvers ook zeggen, dat ze de voorkeur van een individu voor een bepaald object beschrijven. De genoemde modellen zijn alle voorkeursmodellen. Ze bevatten zowel persoonsparameters als stimulusparameters. Dit in tegenstelling tot gelijkenismodellen, welke slechts één set parameters (óf van personen óf van stimuli) bevatten.

Een boeiende vraag is of er een relatie bestaat, en zo ja welke, tussen deze twee soorten (gelijkenis versus voorkeur) modellen.

In het onderzoek hanteren de auteurs geen voorkeursmodel, maar een gelijkenismodel. Ze vragen respondenten om politieke partijen in groepjes te verdelen zodanig dat de *gelijkenis* tussen de groepjes groot is en binnen de groepjes klein. Op basis van deze gegevens vinden ze dan een cognitieve kaart van de Nederlandse politieke partijen. In hun vergelijking met vroeger onderzoek valt op dat ze overeenkomstige resultaten vinden met De Gruyter en De Leeuw, waarbij deze uitgaan van een gelijkenismodel, en weinig overeenkomst met Koomen & Willems en De Leeuw, wanneer deze uitgaan van een voorkeursmodel. Hebben de auteurs de cognitieve component van een attitude nu wel te pakken?

Bij de presentatie van empirisch onderzoek, met name wanneer gebruik wordt gemaakt van tamelijk geavanceerde technieken, is het voor een auteur vaak moeilijk een compromis te vinden tussen een leesbaar verslag zonder al te veel technische details en een volledig overzicht van genomen beslissingen welke noodzakelijk zijn om het onderzoek reproduceerbaar te maken.

Ook in de artikelen van Bronner en De Hoog ben ik met enkele meer technische vragen blijven zitten.

Een eerste vraag betreft de keuze van de metriek, een speciaal soort combinatie-regel in het afstandsmodel. In theorie zijn er evenveel afstandsmodellen

als metrieken. Wanneer ze hun afstandsmodel met behulp van het computer-programma MINISSA toetsen, dienen ze aan te geven welk afstandsmodel ze hebben gebruikt, welke combinatie-regel, dus ook: welke metriek. Vermoedelijk is gekozen voor de Euclidische metriek, omdat anders 'identieke' rotatie niet geoorloofd is.

Voor elke geanalyseerde subgroep vinden ze een stimulusconfiguratie in drie dimensies. Om te vergelijken of die dimensies voor alle subgroepen dezelfde zijn, worden de coördinaatwaarden per dimensie tussen subgroepen met elkaar gecorreleerd. Hiertoe worden de configuraties eerst optimaal aan elkaar gelijk gemaakt door de assen in de driedimensionele ruimte op een bepaalde manier te roteren.

Zijn de configuraties hierbij in tweetallen naar elkaar toe geroteerd en gespiegeld, of zijn alle configuraties geroteerd naar een 'groepsruimte'? Zo ja, hoe ging dat praktisch in zijn werk? En is figuur 1 (de cognitieve kaart) dan die 'groepsruimte'?

Een volgende vraag is waarom Bronner en De Hoog het zich zo moeilijk hebben gemaakt met hun vergelijking van subgroepen. In hun noot 16 verwijzen ze terecht naar het model Individual Differences SCALing (INDSCAL) van Carroll & Chang,³ dat voor individuele (en ook subgroeps-, WHvS) analyse het best geschikt is. Niet alleen vinden ze dan voornoemde 'groepsruimte', maar ook wegingsfactoren voor elk der subgroepen, welke aangeven hoe 'belangrijk' elk der dimensies is voor de verschillende subgroepen. Voor de groep 'ouderen' zouden ze dan bijvoorbeeld vinden, dat deze groep dimensie 3 'belangrijker' vindt dan dimensie 2.

Deze mogelijkheid om belangrijkheid van dimensies voor verschillende individuen (of subgroepen, of tijdsperioden te ontdekken ontbreekt ook in hun analyse van 'stabiliteit' van dimensies over tijd. Zijn de dimensies 'stabiel' wanneer de partijen in dezelfde volgorde op de dimensies blijven staan? Of zijn de dimensies pas 'stabiel' wanneer hun belangrijkheid over tijd niet verandert? Het is zeer wel mogelijk dat dit laatste, bijvoorbeeld tegen verkiezings-tijd, gebeurt. Een 'links-rechts' dimensie zou dan bijvoorbeeld veel belangrijker kunnen worden.

Een dergelijke analyse zou zinvol met het INDSCAL-model kunnen worden uitgevoerd. Sinds kort bestaat bovendien het model Alternating Least Squares SCALing (ALSCAL), ontwikkeld door Takane, Young en De Leeuw⁴ dat enkele voordelen heeft boven INDSCAL.

Met betrekking tot de interpretatie van de dimensies, gevonden met behulp van een nonmetrisch meerdimensionele schaaltechniek, noemen de auteurs het een nadeel dat de verkregen dimensies door de onderzoeker vrij geïnterpreteerd kunnen worden. 'Net als bij factoranalyse is er nog geen methode ontwikkeld om een dergelijke interpretatie te rechtvaardigen'.

Carrol & Chang⁵ hebben hiervoor een oplossing gesuggereerd in hun PRO-property FITing (PROFIT)-model. Ook dit is sinds kort als computerprogramma beschikbaar. Hierbij wordt uitgegaan van onafhankelijk van de schaalanalyse verkregen eigenschappen van de stimuli, bijvoorbeeld met betrekking tot hun macht, linksheid of confessionaliteit. Deze worden gebruikt in een multiple regressiemodel met de coördinaatwaarden der stimuli voor elk der dimensies als onafhankelijke variabelen.

We kunnen ons dit als volgt voorstellen: In de stimulusconfiguratie (output van bijvoorbeeld MINISSA) wordt een vector door de oorsprong gezocht zodanig dat de projectie-waarden van de stimuluspunten op de vector zo hoog mogelijk correleren met de verzamelde eigenschapswaarden. Hoe hoger de correlatie tussen projectiewaarde en eigenschapswaarde, des te waarschijnlijker is het dat de vector een interpretatie van een dimensie in de stimulusruimte vertegenwoordigt. De assen van de oorspronkelijke configuratie kunnen dan naar die vector worden toe geroteerd. Deze procedure kan voor elke verzamelde eigenschap apart worden herhaald. Ook bestaat in het model de mogelijkheid een optimaal *nonlineair* verband tussen eigenschapswaarden en coördinaatwaarden te zoeken.

Een tweede vraag is of een dimensionele interpretatie de voorkeur verdient boven een interpretatie van groepen punten als clusters. Volgens figuur 1 uit het eerste artikel van Bronner en De Hoog is de eerste dimensie van de cognitieve kaart van Nederlandse politieke partijen te beschouwen als drie groepen:

- a een linkse niet-confessionele groep bestaande uit CPN, PSP, PPR, PvdA, en D'66;
- b een niet linkse-niet confessionele groep, bestaande uit DS'70, VVD en BP (DS'70 heeft overigens twee plaatsen op de eerste dimensie, WHvS);
- c een niet linkse-confessionele groep, bestaande uit SGP, GPV, RKPN, ARP, CHU, KVP.

In deze interpretatie van dimensies is het logisch onmogelijk geworden een links-confessionele partij te vinden.

Bovendien verwacht ik dat elke permutatie van coördinaatwaarden op de eerste dimensie binnen een groep de interpretatie niet zal veranderen. Ofwel: mate van linksheid binnen linkse parten en mate van confessionaliteit binnen confessionele partijen kan uit de cognitieve kaart niet worden afgelezen.

Gegeven de interpretatie van de eerste dimensie als links-confessioneel wordt geen eenduidige rangordening van politieke partijen langs deze dimensie gegeven. Een dergelijke etikettering is daarmee niet communicerbaar.

Wordt toch de voorkeur gegeven aan een dimensionele interpretatie, en wil men zelfs een interpretatie als 'links-confessioneel' handhaven, dan lijken de eerste twee dimensies tesamen te interpreteren als een 'kromme' dimensie, een hoofdletter C of een hoefijzer. De partijen staan dan ook in een volgorde

welke ik dan intuïtief 'plausibeler' vind: CPN-PSP-PPR-PvdA-D'66-DS'70-VVD-KVP-CHU-ARP-RKPN-GPV-SGP-BP.

Shepard⁶ erkent de interpretatie van de 'kromme' dimensie als een probleem bij meerdimensionele schaalanalyse:

'be vigilant for configurations (especially C-shaped or S-shaped ones in two dimensions) which strongly indicate the attainability of an acceptable one-dimensional solution'.

Samenvattend heb ik ten aanzien van het eerste artikel van Bronner en De Hoog de volgende opmerkingen:

- 1 – Hun theorie over attitudemodellen, met name de betekenis van de verschillende door hen genoemde modellen, is me onvoldoende duidelijk.
- 2 – Voorzover ik hun modellen begrijp: hebben ze wel het goede model gekozen?
- 3 – Hadden ze hun vergelijking van subgroepen, maar met name ook hun analyse van stabiliteit der dimensies over tijd niet beter op een andere manier kunnen doen?
- 4 – Ligt een interpretatie van de cognitieve kaart van Nederlandse politieke partijen in termen van clusters niet meer voor de hand dan een interpretatie in termen van dimensies?
- 5 – Zo nee, is het dan niet een betere interpretatie om de eerste twee dimensies tesamen als een 'kromme' dimensie te beschouwen?

Literatuur

- 1 F. Bronner en R. de Hoog, Een cognitieve kaart van de Nederlandse politieke partijen (1) en (2), *Acta Politica*, XI, 1, 1976, blz. 33-53 en *Acta Politica*, XI, 2, 1976, blz. 206-219.
- 2 C. H. Coombs, *A Theory of Data*, New York, Wiley, 1964, hfdst. 12.
- 3 J. D. Carrol & J. J. Chang, Analysis of individual differences in multidimensional scaling via an N-way generalization of 'Eckart-Young' decomposition, in: *Psychometrika*, vol. 35, 1970, blz. 283-319.
- 4 Y. Takane, F. W. Young en J. de Leeuw, Alternating Least Squares Scaling: ALSICAL. Paper presented to the Psychometric Society, April 1975.
- 5 J. J. Chang en J. D. Carroll, How to use PRO-FIT, a Computer Program for Property Fitting, Murray Hill, N. J., Bell Laboratories, mimeo, 1970.
- 6 R. N. Shepard, Representation of structure in similarity data: problems and prospects, in: *Psychometrika*, vol. 39, 1974, blz. 385 e.v.

Het cognitieve kaartspel en zijn regels

door F. Bronner en R. de Hoog

Met belangstelling hebben wij de reacties van Wijbrandt van Schuur en Menno Wolters op onze twee artikelen in *Acta Politica* gelezen. Beiden wijzen op enkele onduidelijkheden en indiceren een aantal verbeteringen op onze procedures, die vooral mogelijk zijn geworden door de voortgaande groei en beschikbaarheid van multi-dimensionele analyse programma's. Opvallend is dat beiden nogal moeite hebben gehad met het begrijpen van de theoretische achtergrond van de artikelen. Dit is kennelijk te wijten aan een te summiere behandeling van dit onderdeel in de betreffende publicaties. Wellicht heeft de noodzaak het geheel niet té lang te moeten maken, naast de behoefte aan een zo duidelijk mogelijke rapportage van de bewerkingsstappen, geleid tot het verbergen van teveel informatie in te weinig zinnen. Daarom lijkt het verstandig om eerst nogmaals kort de theoretische achtergronden van het onderzoek uiteen te zetten, om daarna in te gaan op enkele specifieke kritiekpunten.

1 De theoretische achtergronden

Zoals ook reeds naar voren is gebracht in de oorspronkelijke artikelen, zijn wij geïnteresseerd in de keuze van politieke partijen door individuen. In tegenstelling tot de manier waarop dat probleem in het verleden is aangepakt (zie hiervoor De Hoog, Mokken, Roschar, Stokman, 1971) richten wij ons daarbij niet zozeer op sociologische of sociaal-psychologische variabelen, maar eerder op regels of hulpmiddelen die *individuen* benutten bij het oplossen van een keuzeprobleem. Voorbeelden van dergelijke regels zijn legio en variëren van zeer eenvoudige zoals 'Ik stem wat mijn man stemt' tot meer gecompliceerde beoordelings- en wegingsprocedures. Daarbij is het telkens de vraag of er zinnige representaties te bedenken zijn voor dergelijke regels, temeer daar veel individuen deze regels vaak onbewust gebruiken (zie bv. Segal, Stacy, 1975). Elders (Bronner, De Hoog, 1976(b)) zijn wij uitgebreid ingegaan op de verschillende meer geformaliseerde varianten die reeds bestaan.

In deze varianten, de zg. keuze- of attitude modellen, spelen kenmerken of attributen een essentiële rol bij het onderscheiden van en kiezen tussen partijen. Wanneer men dus vermoedt dat dergelijke modellen benut kunnen worden om kiesgedrag te representeren, is het van groot belang erachter te komen welke deze kenmerken zijn. Het empirisch onderzoek dat in de onderhavige artikelen is gerapporteerd heeft dan ook uitsluitend betrekking op dit onderdeel van het probleem. Dat wil zeggen dat de resultaten gebruikt zullen

worden in een volgende, inmiddels reeds begonnen fase, waarin voornoemde modellen centraal zullen staan. In deze context is het wellicht duidelijk dat wij vooral geïnteresseerd waren in de interpretatie van de dimensies, en niet zozeer in een exacte reconstructie van individuele cognitieve kaarten. Daarnaast wilden wij bekijken of er redenen waren om aan te nemen dat dergelijke interpretaties sterk varieerden over de verschillende deelgroepen en de tijd. Wanneer dit niet het geval zou zijn, dan konden wij er in de volgende fase van uitgaan dat de kenmerken die wij introduceerden voldoende betekenis hadden voor de meeste individuen. In een inmiddels gehouden onderzoek, dat volgend jaar gerapporteerd zal worden, hebben wij zeer sterke aanwijzingen gevonden voor de juistheid van deze veronderstellingen, die ook reeds bevestigd werd in dit onderzoek.

De aard van de benadering kan misschien verhelderd worden met het voorbeeld dat Wolters geeft. Terecht stelt hij dat de over elkaar geprojecteerde vlinders Prikkebeen niet zouden boeien, maar dat geldt natuurlijk alléén als Prikkebeen geïnteresseerd is in de rijke geschakeerdheid van het vlinderbestand. Is Prikkebeen daarentegen geïnteresseerd in de vraag of er aan vlinders een aantal algemene kenmerken te onderscheiden zijn die de vlinder herkenbaar maken voor andere mensen, dan lijkt de projectieprocedure zelfs aanbevelenswaardig. Immers door het weglaten van lokale verschillen worden de globale kenmerken benadrukt waardoor de 'doffe, grijsbruine vlek' voor het overgrote deel van de mensen als vlinder herkenbaar is. Daarbij is het dan altijd nog mogelijk om de lokale verschillen in te kaderen binnen de meer algemene kenmerken.

Wij menen dat veel algemene vraagpunten die naar voren zijn gebracht door bovenstaande verheldering ondervangen zijn. Daarom gaan wij nu in op een aantal meer specifieke vragen.

2 De specifieke kritiekpunten

2.1 De probleemstelling – Van Schuur twijfelt aan onze opvatting dat de scheiding tussen affectieve en cognitieve component het duidelijkst in het afstandsmodel naar voren komt. Ons plan om ook andere keuzeregels te willen onderzoeken onderbouwt zijn twijfel. Onze probleemstelling is echter dat wij van een aantal keuzeregels willen nagaan of zij een adequate representatie van het individueel politiek keuzeproces vormen en dat het 'paard waarop wij wedden' het afstandsmodel is. Deze veronderstelling stoelt enerzijds op de aard van van de attributen die kennelijk een rol spelen bij het beoordelen van politieke partijen (geen 'the more the better' attributen) en anderzijds op het feit dat het gaat om keuzeregels waarbij componenten gecombineerd worden. Deze dienen elk een eigen representatie in het model te krijgen, dit in tegen-

stelling tot het marktonderzoek waar de affectieve en cognitieve component vaak samen genomen worden door de vraag 'How satisfying is the brand in the attribute'.

2.2 *Dataverzameling* — Wat betreft de dataverzamelmethode hebben wij gekozen voor de groeperingsmethode, een methode die bij groepering van 14 stimuli ongeveer 2 minuten per respondent in beslag neemt. Dit tijdsbestek was ons ongeveer toegedacht in het panel-onderzoek. Vanzelfsprekend heeft Wolters gelijk als hij betoogt dat er betere methoden (in de zin van meer informatie gevend) zijn, zoals de door hem genoemde 'cartwheel' methode, en de in het artikel genoemde triaden en tetraden methode. Het gebruik van deze laatste methoden kent echter ook vaak een aantal bezwaren:

- zij nemen bij grote stimulusverzamelingen zoals in ons onderzoek minstens 10-20 minuten in beslag;
- zij zijn minder geschikt om in surveys te gebruiken, omdat de vragen door enquêteurs gesteld worden en de respondenten zich enigermate vrij voelen de beoordeling halverwege of al eerder af te breken;
- aangezien niet alle respondenten alle 14 partijen blijken te kennen moet het probleem van wisselende grootte van de stimulusverzameling opgelost worden; in de groeperingsmethode kan de normalisering veel gemakkelijker geschieden (het aantal malen dat een paar in één groep ingedeeld is, gedeeld door het aantal keer dat een paar beoordeeld is).

Een ander punt van Wolters waarbij hij eveneens uitgaat van een onderzoekssituatie waarin tijd en geld aan weinig beperkingen onderhevig zijn, betreft zijn opmerking over de representativiteit van de steekproef. Allicht is er sprake van een combinatie van antwoordmogelijkheden: van 91 paren vragen wij of ze in één groepje passen of niet, dat wil zeggen 91 verschillende vragen. Wie het aantal antwoordcombinaties gaat uitrekenen en daar acceptabele afwijkingmarges aan gaat koppelen komt in gigantische steekproeven terecht. Daarnaast is onze probleemstelling niet het zoeken naar een precieze en representatieve kaart, maar het onderzoeken of de kenmerken die de cognitieve kaart opspannen, variëren met een aantal achtergrondkenmerken. Hiervoor is het nodig een steekproef te hebben waarin mensen met deze verschillende achtergrondkenmerken in redelijke mate voorkomen. Een landelijk gespreide steekproef van $n = 600$ is ons inziens daarvoor een meer dan toereikend middel.

Een representatieve kaart, een gedetailleerde dataverzamelmethode, een analyse op individueel niveau en een vergelijking van individuele kaarten, zou een niet te realiseren hoeveelheid tijd en kosten met zich meebrengen. Deze zouden niet gecompenseerd worden door een zodanige verbetering van de resultaten dat daarvan in ons verder onderzoek profijt van getrokken zou

kunnen worden. Wij waren slechts geïnteresseerd in de interpretatie en de stabiliteit van de dimensies over tijd en over subgroepen en menen daar door onze aanpak voldoende inzicht in te hebben gekregen.

2.3 *De analyse-technieken* — Gegeven onze dataverzamelmethode komen wij bij de best daarbij passende analysetechniek. De groeperingsmethode leidt, zoals reeds vermeld in het artikel tot een zodanig aantal ties in de beoordeling dat individuele analyse onmogelijk is. Daarom werd gekozen voor een analyse van wisselende subgroepen, zodat systematische verschillen op geaggregeerd niveau getraceerd konden worden. Voor de analyse gebruikten wij het MINISSA-programma (Euclidische metriek, elke oplossing op dezelfde wijze geroteerd).

Tijdens de uitvoering van de analyse (zomer-najaar 1974), waren er in Amsterdam nog geen andere meerdimensionele analyseprogramma's beschikbaar. Juist in die tijd kwam er een ware stroom van programma's los in Nederland en het is niet moeilijk om aan het rijtje van Wolters en Van Schuur nog een aantal toe te voegen (bijvoorbeeld zeer onlangs een voor ons relevante versie van het C-MATCH programma voor het vergelijken van longitudinale analyses, zie Moinpour, McCullough, MacLachlan, 1976). Bij veel van deze programma's kan men zich afvragen of zij niet eerder leiden tot een grotere efficiency in het computergebruik en gemak voor de onderzoeker, dan tot wezenlijk andere resultaten (zie voor een vergelijking van programma's Green, Rao, 1972). Om hierin meer inzicht te verkrijgen zijn wij van plan de data nog eens aan een ALSCAL analyse te onderwerpen.

Ook bieden de nieuwere programma's soms mogelijkheden die voor het gerapporteerde onderzoek nog niet zo relevant zijn. Dit geldt voor het toekennen van gewichten in het INDSCAL programma. Deze gewichten gaan voor ons pas een rol spelen bij het gebruik van de keuzeregels.

2.4 *De interpretatie* — Kort na de ontwikkeling van de eerste meerdimensionale algoritmes in 1964, wijdde Torgerson (1965) al een beschouwing aan de interpretatie problemen van de oplossingen. Hij onderscheidde clusterinterpretaties versus -dimensionele interpretaties en de vele mengvormen daartussen (prisma's, gekromde prisma's). Beschouwingen over de aard van de oplossing zijn echter ofwel speculatief ofwel slechts controleerbaar op lange termijn (bv. wanneer de mogelijkheid uitgesloten wordt dat een bepaalde partij opgericht wordt).

Daarom leek ons op korte termijn een betere oplossing andere onderzoeksmogelijkheden te benutten om de interpretatie te rechtvaardigen. In eerste instantie hebben wij dit gedaan door gebruik te maken van dataverzamelingstechnieken waarbij attributen expliciet aan de respondenten worden voorge-

legd (zie deel II van ons artikel). Vervolgens zijn in een ander onderzoek op basis van de interpretatie van de dimensies uit de meerdimensionale oplossing hypothetische partijen geconstrueerd. Van deze hypothetische partijen is onder andere de gelijkenis met bestaande partijen gevraagd. Daaruit resulteert eenzelfde representatie als degene die wij op grond van eerdere oplossing vonden (dit experiment vond juni 1976 plaats en zal binnenkort gerapporteerd worden). Aldus menen wij door het gebruik van andere methoden meer over de plausibiliteit van de interpretaties te kunnen zeggen dan door speculatieve opmerkingen over de aard van de configuratie.

Daarnaast wordt door Van Schuur nog het idee van een één-dimensionale gekromde schaal als mogelijke interpretatie van fig. 1 (p. 39) naar voren gebracht. Dit idee is ook te vinden bij Levelt, van de Geer en Plomp (1966) en De Gruijter (1967) terwijl door ons deze hypothese is onderzocht voor de Nederlandse omroepen (Bronner, de Hoog, 1976(a)). Centraal staat de gedachte dat de 'kromming' in de één-dimensionale ruimte veroorzaakt wordt door het feit dat de CPN en de Boerenpartij op deze dimensie 'extremiteit' gemeenschappelijk hebben, hetgeen tot een gelijkenis leidt en een corresponderende kleine afstand in de partijruimte. Wij menen echter dat in ons geval geen sprake is van een gekromde één-dimensionale schaal en wel om de volgende redenen:

- wij hebben zeer duidelijk een *drie-dimensionale* representatie gevonden, hetgeen benadrukt wordt door de daling van de Stress door het toevoegen van de derde dimensie;
- het door ons gevonden 'omklap-effect' bij de subgroep 'ouderen' benadrukt het zelfstandige karakter van de tweede dimensie, die daar immers de derde wordt;
- in vrijwel alle onderzoeken waarbij partijen geordend worden op een links-rechts attribuut vinden wij de Boerenpartij in het midden (zie bv. Stapel, 1968); in een replicatie van het onderzoek van Stapel in mei-augustus 1975, vonden wij eveneens de Boerenpartij in het midden; vervolgens bepaalden wij de gelijkenis tussen de partijen over het links-rechts attribuut en analyseerden deze met het MINISSA programma; dit resulteert in een configuratie die niet essentieel afweek van figuur 1, dus met de Boerenpartij op de corresponderende positie; kennelijk ontstaat dus ook bij *onafhankelijke* aanbieding van CPN en Boerenpartij een zodanige gelijkenis dat minstens een twee-dimensionale oplossing resulteert;
- het zoeken naar één-dimensionale interpretaties in meerdimensionale representaties is ons inziens enigszins inconsistent; als de partijen te ordenen zijn op een links-rechts attribuut, maar daarnaast ook nog op zoiets als 'extremiteit', is er niets op tegen om deze tweede dimensie als 'extremiteits-dimensie' te interpreteren; daarnaast is het zo dat het voordeel van een dergelijke

één-dimensionale interpretatie, het doen van predicties over het ontstaan van partijen, moeilijk zo niet onmogelijk te toetsen is.

Tot slot willen wij opmerken dat wij hopen dat onze artikelen alsmede de discussie daarover de belangstelling van de lezer voor de toepassingsmogelijkheden van meerdimensionale analyse in de politicologie heeft aangewakkerd.

Noten

- Bronner, A. E. en R. de Hoog, Een 'testbeeld' van de Nederlandse omroepen. In: *Massacommunicatie*, 4, no. 1, 1976(a), 11-29.
- Bronner, A. E. en R. de Hoog, Political preference as a marketing problem: a choice model and an application in the Netherlands. In: *XXIX ESOMAR-Congres*, Venice, 1976(b), Special Groups, 603-627.
- Green, P. E. en V. R. Rao, *Applied multi-dimensional scaling: A comparison of approaches and algorithms*. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1972.
- Gruijter, D. N. M. de, *The cognitive structure of Dutch political parties in 1966*. University of Leiden, Dept. of Experimental Psychology, report EO 19-76, 1967.
- de Hoog, R., R. J. Mokken, F. M. Roschar, F. N. Stokman, Nationaal Verkiezingsonderzoek. In *Acta Politica*, VI, afl. I, 1971, 29-45.
- Levelt, W. J., J. P. van de Geer, R. Plomp, Triadic comparison of musical intervals. In: *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 1966, 19, 163-179.
- Moinpur, J., J. McCullough, D. MacLachlan, Time changes in perception: a longitudinal application of multidimensional scaling. In: *Journal of Marketing Research*, 13, 1976, 245-253.
- Segal, E. M., E. W. Stacy, Rule governed behavior as a psychological process. In: *American Psychologist*, 1975, 30, 541-552.
- Stapel, J., Wie en wat staan waar tussen links en rechts. In: *Acta Politica*, IV, afl. 4, 1968, 32-40.
- Torgerson, W. S., Multidimensional scaling of similarity. In: *Psychometrika*, 1965, 30, 379-393.

Onderzoek

Terzake van drs. J. W. Foppen over het NIPO

door J. Stapel

In het januari-nummer wijdt J. W. Foppen 28 pagina's aan wat hij belijft te noemen: 'kwade opzet en/of knullige onkunde' (toe maar). Van die 28 gaan er tien over de NIPO-'steekproef' (tussen aanhalingstekens) en over NIPO-vraagstelling.

Het zou vriendelijk zijn geweest als ons in dat januari-nummer gelegenheid tot een enkele kanttekening zou zijn geboden. Ook drie maanden later is beperkte feitelijke aanvulling op enige uitlatingen van Drs. Foppen wel nuttig.

Anders dan Foppen beweert (15e regel blz. 116 januari-nummer) is de wekelijkse NIPO-steekproef (aanhalingstekens hoeven niet) er niet een uit een populatie van *gezinnen* maar van woningen. (En het NIPO is een van de weinige onderzoeksinstellingen die zich de moeite en kosten getroost om steeds met up-to-date woningregistermateriaal te werken).

Het NIPO is niet uitsluitend geïnteresseerd in 'economisch in de melk brokkelen' (18e regel). Ook bv. in leesgewoonten (media-onderzoek), prijsverwachting (conjunctuur-onderzoek) gevolgen van kleine en grote misdrijven (criminaliteits-onderzoek) enz.

Anders dan Foppen beweert (laatste zin blz. 116) zijn de te ondervragen personen vooraf precies bepaald voor elk onderdeel van het interview met — zo die er zijn — verschillende personen in de bezochte woning.

Wie vindt het NIPO nu in die geografisch aselechte woningen? Het wordt nauwkeurig geregistreerd en elk kwartaal geanalyseerd.

In meer dan 10 % der bezochte woningeenheden alleenwonende mannen of vrouwen. (Dan is er trouwens geen enkel probleem met de persoonskeuze, ze zijn als regel ook boven de 17 jaar.) In bijna 30 % der woningen echtparen zonder kinderen (niet meer thuis of kinderloos). Voor praten met één kiezer per woning laat de eenvoudige instructie 'zich makkelijk raden' om Foppen nog eens te citeren.

De stemgerechtigde persoonskeuze is al even gemakkelijk in de ca. 45 % woningen, waarin wel kinderen, maar geen kinderen boven 17 jaar deel van het gezin uitmaken.

Er resteren circa 15 op elke 100 woningen waar ook een of meer stemgerech-

Onderzoek

tigde kinderen (of andere inwonenden) thuis horen maar niet altijd thuis zijn. Ten aanzien van kiezersonderzoek zouden herbezoeken hier het nuttigst zijn. In NIPO-*ad hoc* onderzoek worden die als regel toegepast. In de NIPO-weekpeiling-interviews niet omdat de meerderheid der verzamelde gegevens ook wekelijks en binnen zeer korte tijd gerapporteerd moet worden. De gebruikers kennen uiteraard deze beperkingen maar prefereren snelle rapportering boven (althans in theorie) grotere nauwkeurigheid.

(Op veel gebieden blijken respondenten die 's maandags niet maar b.v. op woensdag wel interviewbaar zijn overigens niet van anderen te verschillen.)

De aselechte clusters van steeds drie woningen (bezocht door ca. 360 NIPO-interviewers) vinden voor meer dan 80 % plaats in 'self selective' gemeenten, want dat zijn alle gemeenten boven 10.000 inwoners. In alle gemeenten boven 100.000 inwoners zijn zelfs de wijken (samen voor deze groep: 117) 'self selective'.

Een kiesregister-steekproef zou voor het politieke vragendeel van het continue NIPO-onderzoek te preferen zijn. In Nederland bestaat er — anders dan b.v. in Engeland — geen openbaar kiesregister. Het wordt per gemeente tegen de verkiezingen aangemaakt uit de persoonsregisters.

Trekken uit de personen-registers is, zoals Foppen zelf opmerkt (18e regel, pagina 114), in menige gemeente niet toegestaan. Ook t.b.v. het Nationaal Kiezers Onderzoek moest en 'moet men vaak zijn toevlucht nemen tot' enz. gaat Foppen daar dan ook zelf verder.

NIPO's woningensteekproef leidt dan ook tot een verwant personenbestand waarvan — voor het betreffende doel — personen onder 18 jaar niet geïnterviewd worden. (Evenmin als Turken, Grieken, Spanjaarden, Marokkanen enz. die óók in aselechte woningsteekproeven worden aangetroffen).

In instituten, kazernes, bejaardentehuizen enz. komen we niet. Ook niet — het zij volledigheidshalve vermeld — in woonwagens en op woon- en binnenvaartschepen. Die kiezers (en consumenten) ontbreken. Dat is jammer, maar het zijn er niet zo erg veel.

De door o.m. Maurice de Hond gebruikte steekproeven zijn geen volmaakte steekproeven uit alle Nederlandse kiezers.

In vergelijking met speciaal opgezet ad hoc-onderzoek staan zij zonder twijfel verder af van het ideaal dat ook door Nationaal Kiezers Onderzoek onvolledig bereikt wordt. Maar 'iets heel anders' (Foppen op blz. 118/g) is het nu ook weer niet.

Herwegen wordt uiteraard waar en wanneer wenselijk toegepast. Dat is (zie Foppen op blz. 124) een legitieme procedure.

De vraagstelling

De twee vragen waarop o.m. week-rapportering aan politieke partijen en (tot en met mei 1977) de analyses van Maurice de Hond gebaseerd zijn, werden door Foppen weergegeven (blz. 118/119).

Sinds het CDA bestaat, is de voorcodering op de vragenlijst intussen als volgt m.b.t. de *vandaag*-stenvraag:

- (a) 1 PvdA
2 VVD
3 CDA (Hier ook antwoorden: KVP, ARP of CHU)
4 PPR
5 CPN
6 DS'70
7 D'66
8 Boerenpartij
9 PSP
0 SGP
11 GPV
12 RKPN
- (b) 1 Andere partij
2 Zou niet of blanco stemmen
3 Weet het (nog) niet
4 Wil hierop geen antwoord geven

En de toonlijst (voor de voorheen- en vandaag-vragen beide) — Foppen had het even kunnen vragen — ziet er zo uit:

	<i>Politieke partijen</i>	
PvdA	— Partij van de Arbeid	
VVD	— Volkspartij voor Vrijheid en Democratie	
KVP (of KVP binnen CDA)	— Katholieke Volkspartij	} Bij de volgende verkiezingen: CDA: Christen Democratisch Appèl
ARP (of ARP binnen CDA)	— Anti Revolutionaire Partij	
CHU (of CHU binnen CDA)	— Christelijk Historische Unie	
PPR	— Politieke Partij Radicalen	
CPN	— Communistische Partij van Nederland	
DS'70	— Democratisch Socialisten 1970	
D'66	— Democraten '66	
Boerenpartij (Koekoek)		
PSP	— Pacifistische Socialistische Partij	

SGP	— Staatkundig Gereformeerde Partij
GPV	— Gereformeerd Politiek Verbond
RKPN	— Rooms-Katholieke Partij Nederland
Andere partij	

Dat de politieke aanbod-zijde van verkiezing tot verkiezing en zelfs daar tussen niet constant is, kunnen we ook niet helpen.

De antwoord-categorieën onder (b) komen dus niet op de voorgelegde lijst voor. Dat had Foppen ook zonder er naar te vragen wel kunnen raden.

Waarom werkt het NIPO nu met een alleen op Kamer- en Statenverkiezingen toepasselijke partijenlijst? Omdat wij met nationaal opinie-onderzoek bezig zijn en de politieke voorkeur een van de standaard-onderverdelingen vormt, die als regel, hoewel niet altijd, meer differentieert dan sexe, leeftijd, inkomen en zelfs religie.

Vlak na verkiezingen is recent stemgedrag uiteraard een voor de hand liggend résumé ook van bij een niet zo kleine minderheid bestaande voorkeur voor twee of zelfs meer politieke partijen. Tegen nieuwe verkiezingen lijkt het zinvoller om over het 'zou vandaag stemmen' te sorteren.

Ook als dat 'vandaag' b.v. 25 mei 1977 is, plegen veel kiezers zelf rekening te houden met hun voorgaand stemgedrag — *zoals zij menen dat het was* (en dat is weer niet altijd wat er werkelijk gebeurde) — en de meerderheid stemt van verkiezing tot verkiezing op dezelfde partij.

Vandaar mede de vraag naar het verleden ook als dat intussen meerdere jaren terug is of op de voor ons onderzoek onbruikbare gemeenteraadsverkiezingen kan slaan.

Nu is gebleken dat de 'vandaag'-vraag interessante signalen produceert, vooral als men langs de tijd-as allerlei gebeurtenissen afzet. Ook als men hem cross tabuleert over de voorheen-vraag.

Behalve als onderverdelings-attribuuft zijn stijgende CDA-percentages of dalende DS'70-cijfers op zichzelf dus interessante indicatoren.

Natuurlijk zijn er de meeste weken geen verkiezingen met het begeleidend propaganda-geweld.

Zolang er geen lijsttrekker is, kan hij ook niet op de NIPO-toonlijst geplaatst worden, terwijl Foppen het verschijnsel van de voorkeurstemmen gemakshalve vergeet. (Luns was af en toe goed voor twee zetels aan stemmen.)

Moet men nu — omdat er geen echte verkiezingen zijn — informeren naar politieke plaatsbepaling nalaten? Zou men misschien ook van (universitair of ander) verkiezingsonderzoek moeten afzien, omdat niet gecontroleerd kan en mag worden in hoeverre gedrag in het stemhokje met mededelingen daarover, achteraf of van te voren, overeenkomt?

In de (terloops vermelde/blz. 117) offerte voor het nationale onderzoek 1977

stelde het NIPO vanzelfsprekend steekproeftrekking voor die voor *dat doel* de meest geschikte lijkt.

Wekelijks dienen wij wellicht minder verheven doelen. Daarvoor is de toegepaste procedure volledig adequaat en resumerend valt dus te concluderen :

Conclusies

Voor het doel van het NIPO-onderzoek:

- A Is de heeft-gestemd vraag altijd bruikbaar, maar slechts kort na Kamer- of Statenverkiezingen geldig.
- B De zou-stemmen vraag stelt precies vast wat wij willen meten als meest gedrag-verwant résumé van op dat moment bestaande politieke voorkeuren.
- C Beide NIPO-vragen zijn uitermate deugdelijk voor de gestelde doeleinden. Foppen (7e alinea blz. 122) meent blijkbaar dat wij gedragsvoornemens meten. Als wij voornemens willen weten, vragen we er wel naar.

Maurice de Hond maakt van NIPO-grondmateriaal interessant gebruik waarvoor hij zelf duidelijk (en terecht) volledige verantwoordelijkheid aanvaardt. Er bestaat bij het NIPO dan ook geen behoefte in de discussie De Hond-Foppen te treden.

Het Nationaal Kiezersonderzoek 1977

door G. A. Irwin, J. Verhoef en C. J. Wiebrens

Bij gelegenheid van de aanstaande verkiezingen voor de Tweede Kamer zal een Nationaal Kiezersonderzoek worden uitgevoerd. Dit onderzoek onder het Nederlandse electoraat zal het vierde zijn in de reeks, die begon in 1967 en werd voortgezet in 1971 en 1972. De doelstellingen van de Nationale Kiezersonderzoeken werden reeds eerder uitvoerig beschreven in *Acta Politica*. (R. de Hoog, R. J. Mokken, F. M. Roschar, F. N. Stokman, Nationaal Verkiezingsonderzoek, *Acta Politica*, VI, 1971, pp. 29-44). Het nieuwe onderzoek zal conform deze doelstellingen wederom gegevens ter beschikking brengen voor politicologisch onderzoek op breed terrein, alsmede een ruimere mogelijkheid scheppen om door middel van longitudinale analyse ontwikkelingen en veranderingsprocessen te bestuderen.

Sinds 1971 berust de verantwoordelijkheid voor de Nationale Kiezersonderzoeken bij een inter-universitaire werkgroep bestaande uit vertegenwoordigers van nagenoeg alle Nederlandse universiteiten en hogescholen. De dagelijkse leiding die telkenmale aan één van de deelnemende instellingen wordt opgedragen, is voor het komende onderzoek in handen van de vakgroep politieke wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Leiden. Het project wordt financieel mogelijk gemaakt door een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO).

Het evaluatieproject

De eerste voorbereidingen voor het Nationaal Kiezersonderzoek 1977 zijn gestart in de zomer van 1975. Bij de eerste contacten met ZWO bleek wederzijds de behoefte te bestaan de tot dan toe uitgevoerde onderzoeken te evalueren. Op grond van een kritische bestudering van analyses, die op basis van het ter beschikking staande materiaal waren uitgevoerd, zou de opzet van het volgende Nationaal Kiezersonderzoek verder kunnen worden verbeterd. ZWO was bereid deze evaluatie mogelijk te maken door het verlenen van een subsidie, die het aantrekken van een wetenschappelijk ambtenaar mogelijk maakte. Doordat de voorbereidingen voor het NKO '77 vroegtijdig moesten beginnen vloeiden evaluatie en voorbereiding in het najaar van 1976

in elkaar over.

Allereerst werd getracht na te gaan welke functie de Nationale Kiezersonderzoekingen vervulden voor politicologisch onderzoek in binnen- en buitenland. Als indicator werd een lijst opgesteld van publicaties en andere rapportages van analyses, die geheel of gedeeltelijk waren uitgevoerd op basis van gegevens afkomstig van de Nationale Kiezersonderzoekingen. Daarnaast is nagegaan hoe frequent de data-sets van deze onderzoeken zijn opgevraagd bij de data-archieven, die hierover de beschikking hadden. Vervolgens is een poging gedaan om de onderzoeken van 1971 en van 1972/73 inhoudelijk te evalueren. In eerste instantie werd het accent gelegd op drie onderdelen: (1) de formulering van vragen en de techniek van de vraagstelling; (2) de al dan niet verwachte samenhang van vragen; en (3) de 'representativiteit' van de overgebleven respondenten uit het panelbestand, dat van de vorige onderzoeken deel uitmaakte.

Eén van de belangrijkste doelstellingen van de reeks onderzoeken is de al eerder genoemde mogelijkheid tot het verrichten van longitudinale analyse. Onderwerpen als 'efficacy', vertrouwen in en beoordeling van het politieke systeem, participatie en legitimiteit dienen daarom op zoveel mogelijk vergelijkbare wijze in de vragenlijsten terug te keren. Voor vragen die op dergelijke onderwerpen betrekking hebben werd dan ook steeds ongeveer 2/3 van de beschikbare ruimte in de vragenlijsten ingeruimd.

In het in oktober 1976 uitgebrachte rapport 'Vragen en Vraagstellingen in de Nationale Kiezersonderzoekingen: een evaluatie' is dit 'vaste deel' getoetst op bruikbaarheid voor analyse. Het rapport bevatte aanbevelingen om vragen ongewijzigd te handhaven, om vragen te herformuleren en om vragen uit het vaste deel te verwijderen. De aanbevelingen zijn door de leden van de Werkgroep Nationaal Kiezersonderzoek in een aantal bijeenkomsten uitvoerig besproken. Dit resulteerde in een groslijst van vragen die voor opneming in het nieuwe onderzoek in aanmerking kwamen en in voorstellen voor enkele experimentele vraagstellingen voor enkele onderwerpen. Voor de toetsing van de experimentele vraagstelling werd deels gebruik gemaakt van de proefenquête, die ten behoeve van het Nationaal Kiezersonderzoek 1977 werden gehouden. Andere toetsingen werden alsnog in het kader van het evaluatie-project uitgevoerd.

Het Nationaal Kiezersonderzoek 1977

Ook nu zal het Nationaal Kiezersonderzoek 1977 worden uitgevoerd in twee golven. Op basis van een nieuw getrokken steekproef zullen ongeveer 2000 Nederlandse kiesgerechtigden vóór de verkiezingen worden ondervraagd. Dezelfde respondenten zullen ná de verkiezingen nogmaals worden benaderd,

waarbij wordt gerekend op ruim 1500 geslaagde vraaggesprekken. Los hiervan zal een poging worden gedaan om zoveel mogelijk respondenten van het 1971-1972/73 panelbestand te ondervragen. Zij zullen na de verkiezingen worden benaderd met een aparte, ingekorte vragenlijst. Gehoopt wordt dat minstens 500 van de 887 panel respondenten kunnen worden opgespoord die bereid zullen zijn om nog eenmaal mee te werken.

De steekproef

De steekproeftrekking is verzorgd door het onderzoeksbureau Interact b.v., dat ook het veldwerk en de zuivering van de data zal verrichten. Door de toenemende bezorgdheid van gemeentebesturen voor de privacy van hun ingezetenen bleek het niet mogelijk een steekproef te trekken uit de kiesregisters. Daarom is aansluiting gezocht bij een 'mini-census' die door het bureau Interact in het begin van dit jaar is opgezet. Dit onderzoek beoogde een zo nauwkeurig mogelijk beeld te geven van de Nederlandse bevolking. Gegevens werden verzameld over personen aanwezig op 13333 startadressen. Door de intensieve uitvoering van het onderzoek is de uitermate hoge respons van meer dan 90 % verkregen. Op basis van deze 'mini-census' wordt een lijst samengesteld van namen en adressen van ongeveer 25.000 kiesgerechtigden. Uit deze lijst is een systematische aselechte steekproef getrokken. Doordat kiesgerechtigden, aanwezig in bepaalde vormen van multi-bewoning zoals verpleegtehuizen en kazernes, in de steekproef ondervertegenwoordigd zijn, is deze aangevuld met een quotum-steekproef van ongeveer 100 respondenten uit deze groep.

De vragenlijsten

Via de leden van de Werkgroep werd voor iedere onderzoeker de mogelijkheid opengesteld om voorstellen voor nieuwe vragen in te dienen. Uit de groslijst van oude vragen en de voorstellen voor nieuwe vragen werd door de Werkgroep de inhoud van de twee vragenlijsten, waarmee in januari en februari 1977 het proefonderzoek werd uitgevoerd, geselecteerd. In de vragenlijsten voor het proefonderzoek is het aantal vragen voor verschillende onderwerpen op verzoek van enkele onderzoekers uitgebreid. Over politiek cynisme en legitimiteit werden enkele nieuwe vragen ingevoegd. Ook aan de beoordeling van het regeringsbeleid is meer aandacht geschonken. Gepoogd wordt om bovendien de 'steun' voor een aantal instituten te meten. Naast deze onderwerpen die tot het 'vaste deel' van de vragenlijst behoorden zijn ook vragen over een aantal nieuwe onderwerpen opgenomen.

In open vragen wordt de respondent de mogelijkheid gegeven om zowel de

naar zijn mening positieve als negatieve punten van enkele politieke partijen te noemen. Soortgelijke vragen hebben in onderzoeken in de Verenigde Staten en West-Duitsland een genuanceerd beeld opgeleverd van het oordeel van de respondenten over de betrokken partijen. Vooral echter geeft deze meetmethode een indruk van de mate van ideologisch denken van de respondent.

Het oordeel van de respondenten over een aantal politieke strijdpunten zal op een nieuwe wijze worden gemeten. Bij het proefonderzoek zijn een tweetal vraagstellingen uitgetest. Bij de eerste wordt de respondent per strijdpunt een aantal uitspraken voorgelegd, die zijn ontleend aan partij en/of verkiezingsprogramma's. Niet alleen wordt de respondent gevraagd of hij het met de uitspraken eens is of niet, maar ook of hij hierin het standpunt van verschillende partijen herkent. Bij de tweede vraagstelling wordt de mening van de respondent gemeten door middel van een zeven-puntsschaal. Op een zelfde schaal dient ook de positie van een aantal partijen te worden aangegeven. Een nieuw element is ook geïntroduceerd bij de meting van politieke kennis. Waar voorheen werd gevraagd welke ministers en kamerleden bij naam werden gekend, wordt nu een reeks foto's getoond. De respondent wordt gevraagd van de afgebeelde personen de naam, de partij en de functie te noemen. Voor een deel van deze personen wordt bovendien het oordeel van de respondent over de taakvervulling gevraagd. Door de koppeling van kennis aan de beoordeling kunnen beide onderwerpen in meer detail worden bestudeerd.

Oplevering data en publikaties

Na het gereedkomen van een uitgebreide variabele-beschrijving zullen de data voor iedere onderzoeker beschikbaar zijn door bemiddeling van het Steinmetz-archief in card-image format, als Osiris standaard data set en als SPSS system-file. Oplevering zal vermoedelijk in oktober 1977 kunnen plaatsvinden. Door de Werkgroep zal zoals bij vorige onderzoeken gebruikelijk was vroeg in het najaar een eerste analyse van de gegevens worden gepresenteerd.

Boekbesprekingen

Prof. Dr. J. van den Doel, **Demokratie en Welvaartstheorie. Een inleiding in nieuwe politieke economie**. Alphen a/d Rijn (Samson), 1975, 168 p., f 22,—

R. J. in 't Veld, **Meerderheidsstelsel en Welvaartstheorie**, Leiden (Stenfert Kroese), 1975, 215 p., f 29,50

Gelet op de verschijningsdatum van beide hier te bespreken werken zou men geneigd zijn 1975 als een vruchtbaar jaar voor de Nieuwe Politieke Economie in het Nederlandse taalgebied te beschouwen. Met zowel een algemene inleiding op het betreffende terrein als een nadere uitwerking van een meer specifiek maar bijzonder belangrijk deelgebied, t.w. het meerderheidsstelsel, lijkt in één jaar de achterstand dienaangaande in ons taalgebied ingelopen te zijn.

De 'grote sprong voorwaarts' in 1975 is echter merendeels schijn. Met name het werk waarop In 't Veld tot doctor in de rechtsgeleerdheid is gepromoveerd aan de Universiteit van Leiden bij Prof. Dr. W. Eizenga (co-promotor: Prof. Dr. Th. A. Stevers) in oktober 1975 blijkt bij lezing hoogst teleurstellend. Men zoekt tevergeefs naar saillante inhoudelijke verwijzingen naar literatuur van na 1970, hetgeen is te wijten aan het feit dat de promovendus bij het concipiëren van zijn dissertatie zwaar heeft geleund op een drietal artikelen van zijn hand welk reeds in de jaren '60 in *De Economist* c.q. in *Statistica Neerlandica* (co-auteur Prof. Dr. W. R. van Zwet) zijn verschenen. Het artikel getiteld 'Stemmenhandel' in 1969 in eerstgenoemd tijdschrift (pp. 24-71) gepubliceerd wordt min of meer integraal afgedrukt in Hoofdstuk 4 van *Meerderheidsstelsel en Welvaartstheorie* zonder dat het betreffende artikel ook maar één keer als zodanig wordt genoemd in het proefschrift, zelfs niet in de lijst van 'Geraadpleegde en aangehaalde literatuur'. Men moet het ons dan ook niet euvel duiden wanneer wij de uitspraak op p. 150 van In 't Velds boek: 'De schaarse literatuur over stemmenruil weerspiegelt geen aaneengesloten ontwikkeling van de doctrine. Polemieken en wederwoord blijven nagenoeg uit, (cursivering onzerzijds - GdB), anno 1975 een gotspe noemen als wij de stroom van artikelen etc. over stemmenruil en aangrenzende onderwerpen verschenen sinds de jaren '60 zien, zoals moge blijken b.v. uit het kortgeleden gepubliceerde overzichtsartikel van Dennis C. Mueller in de *Journal of Economic Literature* (June 1976, pp. 395-433). Wellicht ware het beter geweest als Dr. In 't Veld had geprobeerd gebruik te maken van de sinds enige jaren al weer bestaande mogelijkheid te promoveren op reeds gepubliceerde artikelen hetzelfde onderwerp betreffende. Hoofdstuk 1 van *Meerderheidsstelsel en Welvaartstheorie* bevat het 'gebruikelijke' overzicht van de welvaartstheorie vóór de verschijning van Arrow's werk *Social*

Choice and Individual Values in 1951 en hoofdstuk 2 geeft een nadere uiteenzetting van de inhoud van laatstgenoemd werk en van de kritiek die het vanuit de hoek van de klassieke welvaartstheoretici ondervond. Het is jammer dat In 't Veld geen aandacht heeft besteed aan de reeds uit 1967 daterende confrontatie tussen Arrow en Samuelson over dit onderwerp in Sidney Hook (ed.), *Human Values and Economic Policy*. A Symposium, New York U.P., 1967. Niet slechts spreekt de titel van P. A. Samuelson's lezing — 'Arrow's Mathematical Politics' — boekdelen over zijn beoordeling van de waarde van Arrow's creatie voor de welvaartstheorie, maar bovendien maakt Samuelson aan het einde van zijn lezing duidelijk dat kardinale i.p.v. de door Arrow veronderstelde ordinale nutsmeting niet voldoende is om het dilemma van het mogelijkheidstheorema op te lossen; daartoe is naast kardinaliteit interpersonele vergelijkbaarheid noodzakelijk. Het zou Dr. In 't Veld wat argwanender hebben gemaakt bij het bestuderen van Coleman's artikel (zie hieronder). Vanaf Hoofdstuk 3 beperkt de auteur zich tot het meerderheidsstelsel als het in de praktijk meest voorkomende beslissingsmechanisme. Allereerst wordt nog eens uiteengezet op welke van de door Arrow aan een democratische besluitvormingsregel gestelde eisen dit specifieke keuzemechanisme 'stuk loopt' — transitiviteit van de sociale preferentieordening, tot uiting komend in z.g. cyclische meerderheden — en waarom deze collectieve intransitiviteit bij stemmingen nooit naar buiten treedt — geen paarsgewijze stemmingen tussen alle mogelijke tweetallen alternatieven. Vervolgens begeeft de auteur zich op het in 1975 (alsook in 1969 toen het artikel verscheen) toch wel erg platgetreden pad van het berekenen van de kans op dergelijke cycliciteiten bij verschillende aantallen kiezers en alternatieven (inclusief een fotografische herdruk van het artikel uit *Statistica Neerlandica* als appendix).

Wij spraken van een 'platgetreden pad' niet slechts omdat zo vele andere auteurs al soortgelijke pogingen in het werk hebben gesteld om deze kans voor variabel aantal kiezers en alternatieven te vinden, en in een algemene formule uit te drukken, maar ook omdat de waarde van al deze rekenarij nihil is zolang wij niet weten in hoeverre de basisassumptie voor deze kansberekening, nl. dat iedere mogelijke preferentieordening van de gegeven alternatieven evenveel kans heeft door een individu te worden gekozen als zijn rangschikking geldigheid bezit. Interessanter zou het daarom zijn geweest wanneer Dr. In 't Veld had getracht aan te geven hoe gevoelig de grootte van de kans bij variërende aantallen kiezers en alternatieven is voor afwijkingen van deze basisveronderstelling onder invloed van socialisatieprocessen en ideologische blokvorming van partijen bij stemmingen. Dit zou tevens een betere aansluiting hebben gegeven op de paragrafen over Black's één-toppigheids-criterium. Maar geheel Hoofdstuk 3 is als de rest van het boek: verouderd en zonder enige originaliteit.

De auteur getuigt van weinig inzicht in de politieke betekenis van Black's criterium blijkens zijn cryptische opmerkingen over Jerome Rothenberg wiens interpretatie in het algemeen niet slechts als juist wordt beschouwd maar ook vanuit de psychometrie door Coomb's z.g. ontvouwingstheorie voor preferenties wordt ondersteund. Niet dat meerdimensionaliteitsproblemen bij één-toppigheid of andere beperkingen aan het domein van de meerderheidsregel geen rol zouden spelen; zeker wel, getuige het artikel van Gerald Kramer in *Econometrica* ('On a Class of Equilibrium Conditions for Majority Rule', Vol. 41, 1973, pp. 285-97) alsmede van Niemi in de *Am. Pol. Science Review* ('Majority Decision-Making with Partial Unidimensionality', 1969, Vol. 63, pp. 488-97), Niemi & Weisberg in *Public Choice* ('Single-Peakedness and Guttman Scales: Concept and Measurement', Vol. 20, Winter 1974,

pp. 33-45) en Plott in *Am. Ec. Review* ('A Notion of Equilibrium and its Possibility under Majority Rule', Vol. 57, 1967, pp. 787-806), maar zij schitteren door afwezigheid in het proefschrift.

Hoofdstuk 4 is zoals wij hierboven reeds hebben opgemerkt afgezien van de voor de 'rode draad' van de dissertatie noodzakelijke in- en uitleiding en enige omzettingen een nauwgezette kopie van het artikel uit de *De Economist* van 1969. Uitgangspunt daarbij is een artikel van de socioloog J. S. Coleman getiteld 'The Possibility of a Social Welfare Function' (*AER*, 1966, Vol. 56, pp. 1105-1122) waarin deze probeert aan te tonen dat Arrow's dilemma in de parlementaire praktijk niet of nauwelijq voorkomt omdat logrolling (stemmenhandel) wel degelijk tot een benadering van het sociale welvaarts optimum zal leiden en dat deze benadering des te beter zal zijn naarmate het aantal kiezers, issues en alternatieven per issue groter wordt zodat het logrollingproces steeds meer op het marktmodel van volledige mededinging gaat gelijken. De kritiek op deze voorstelling van zaken door Coleman was drieërlei:

- (a) volledige mededinging levert in principe ten hoogste een Pareto-optimum op; slechts bij gelijktijdige optimale inkomensverdeling krijgt men het optimum optimum; Coleman stelt in een ander artikel zeer nadrukkelijk dat hij voor het (machts)verdelingsaspect uitgaat van de status-quo! (Coleman, J. S., 'Foundations for a Theory of Collective Decisions', *Am. Journal of Sociology*, 1966, Vol. 71, pp. 615-26, spec. op p. 623);
- (b) bij externe effecten levert genoemde marktform zelf geen Pareto-optimum op en stemmingen gaan over goederen met externe effecten;
- (c) zolang stemvolmachten niet daadwerkelijk worden overgedragen zal stemmenhandel tot grote instabiliteit leiden.

Dr. In 't Veld heeft pogingen in het werk gesteld het onder (c) genoemde bezwaar te ondervangen voor bij meerderheid beslissende kieslichamen door het vastleggen van een aantal spelregels die erop neerkomen dat de leden van het kieslichaam vooraf met volledige informatie over elkaars preferenties onderhandelen en tenslotte met de hoogste bieder een schriftelijk contract sluiten.

Allereerst zij opgemerkt dat Dr. In 't Veld op p. 155 wel stelt dat 'schrijver dezes eigenlijk met zijn onderzoek is begonnen waar J. S. Coleman het zijne beëindigde' maar dat zelfs dat niet waar is: in Coleman's model vloeien de preferentieintensiteiten voor de alternatieven van de kiezers uit de onderhandelingen voort. In 't Veld gaat er echter van uit dat zij aan het begin van de onderhandelingen reeds van en aan iedere deelnemer bekend zijn. Belangrijker is echter dat zijn ideeën getuigen van een grenzeloze politieke naïviteit: de belangrijkste kieslichamen in een democratie bestaan zelf uit gekozenen, zoals de leden van een parlement. Nemen we de parlementaire praktijk als uitgangspunt: (1) wie zijn de deelnemers aan de onderhandelingen, partijen of individuen, (2) wie bepaalt welke en hoeveel issues bij de onderhandelingen worden betrokken, (3) wat blijft er over van de rationele keuzemogelijkheid van de burger bij parlementsverkiezingen als hij wel weet wat de kandidaat wil, maar niet wat hij uit de onderhandelingen over zal houden (de z.g. optimale lood om oud ijzer-politiek?), (4) schriftelijke contracten of niet, partijen die een spilelement bij regeringscoalities vormen kunnen steeds hún 'Nacht van Schmelzer' forceren, (5) wat doet het parlement tussen twee onderhandelingsperiodes in? Deze problematiek wordt door Dr. In 't Veld niet aangeroerd, wel vult hij vele tientallen bladzijden met casuïstiek om tenslotte aan de hand van een laatste voorbeeld het vermoeden uit te spreken dat wanneer er cyclische meerderheden bestaan bij

stemming zónder logrolling deze er ook wel eens zouden kunnen zijn mét logrolling. Een poging tot een formeel bewijs van dit vermoeden wordt niet ondernomen noch wordt er ook maar enige aandacht besteed aan de pogingen van Bernholz en Wilson daartoe.

(Bernholz, P., 'Logrolling, Arrow Paradox and Cyclical Majorities', *Public Choice*, Summer 1973, Vol. 15, pp. 87-95, en idem, 'Logrolling, Arrow Paradox and Decision-Rules — A Generalization', *Kyklos*, 1974, Vol. 27, pp. 49-62. Wilson, R., 'An Axiomatic Model of Logrolling', *Am. Ec. Rev.*, 1969, Vol. 59, pp. 331-41 en idem, 'A Game-Theoretic Analysis of Social Choice', in: Lieberman, B., (ed.), *Social Choice*, New York, 1971, pp. 393-407).

Ook het laatste hoofdstuk ('Verkenningen') dat volgens de auteur met verkenningen van de maatschappelijke realiteit probeert het betoog in de voorafgaande 4 hoofdstukken waarbij vanuit een technische (sic!) beschouwingwijze werd onderzocht in hoeverre aan tekortkomingen van het meerderheidsstelsel betekenis behoort te worden toegekend, te illustreren, kan ons er niet toe brengen Prof. Heertje's mening over boek en auteur in *Intermediair* (Jrg. 26, 25 juli 1976, p. 55): 'Kennisname van het werk van Dr. In 't Veld leert dat hij een begaafd man van wetenschap is, die belangrijke impulsen zou kunnen geven aan de verstarde wijze waarop in Nederland de economie van de collectieve sector wordt beoefend', te onderschrijven.

Komen deze impulsen dan wellicht van Prof. Van den Doel? Dynamiek kan hem zeker niet worden ontzegd: na zijn afscheid (?) van de politiek in Den Haag heeft hij zich zelve zeer snel ingewerkt in deze literatuur en er dan nu reeds een overzicht voor andere geïnteresseerden in boekvorm over gepubliceerd. Tegelijkertijd wijst deze werkwijze op een (over)dosis vertrouwen in eigen kunnen, te meer omdat met het boek niet minder dan drie 'doelen' (p. 9) worden nagestreefd:

a) een onderwijsdoel: het verschaffen van een gemakkelijk toegankelijke en geen slaapverwekkende inleiding in 'nieuwe politieke economie' aan studerende in de sociale wetenschappen, b) een wetenschappelijk doel: het openen van enkele nieuwe gezichtspunten door de resultaten van de 'nieuwe politieke economie', veel sterker dan gebruikelijk is, in het perspectief te plaatsen van de 'welvaartstheorie', c) een politiek doel: het versterken van de democratie in Nederland. Naar onze mening is het bijzonder moeilijk het onderwijsdoel te verenigen met het wetenschappelijke en ondanks het feit dat de ondertitel de nadruk op het onderwijsdoel zou doen verwachten, is dit toch minder uit de verf gekomen, v.n.l. omdat er teveel begrippen uit de economie bij de beginner bekend worden verondersteld, deels ook omdat andere begrippen slordig of niet worden gedefinieerd, waarschijnlijk als gevolg van te grote haast bij de auteur.

Zo valt het reeds op de eerste bladzijde van Hoofdstuk I ('Politieke Economie') op dat de auteur over de 'groei van de produktie van *collectieve* goederen en diensten' spreekt daarmee door de Overheid geproduceerde goederen bedoelend terwijl hij in latere hoofdstukken deze term gebruikt voor goederen met een aantal specifieke eigenschappen die door de Overheid geproduceerde goederen al dan niet kunnen hebben. Bij een inleidende tekst hadden we dit soort verwarring liever voorkomen gezien b.v. door een extra opvallende voetnoot op de 1e pag. waarin dit verschil nog eens wordt onderstreept.

Zonder ons in het debat over de oorzaken van centralisatie tussen de marxistische school en de, zoals Van den Doel het keurig omschrijft, beoefenaren van de welvaartstheorie te willen mengen komt de kenschetsing door de auteur van de visie van de Marxisten met betrekking daartoe als 'metaphysisch' nog al zwak over,

wanneer in de basishypothese van de welvaartstheorie, zoals geschetst in Hoofdstuk II ('Welvaartsoptimum'), t.w. die van individuele rationaliteit, in de uitwerking van Hennisman en Riker/Ordeshook waar Van den Doel zich achter schaaft, de metafysica tenminste evenzeer aanwezig is: het op p. 38 ten tonele gevoerde 'subjectieve' rationaliteitsbegrip verklaart — achteraf — alles en — vooraf — niets. Even gemakkelijk maakt de auteur zich — op p. 54 — van de niet-economische aspecten van welvaart af: 'De niet-economische doeleinden betreffen dan het streven naar welzijn voor zover dat niet op schaarse middelen beslag legt. *Wij zullen ze in het vervolg negeren door te veronderstellen dat zij het welvaartsniveau niet beïnvloeden* (cursivering onzerzijds - GdB)'. Maar het lijkt ons nu juist één van de eerste taken van de politieke economie om de juistheid van deze veronderstelling te onderzoeken.

Op p. 35 werd ons niet duidelijk hoe door in de regressievergelijkingen uit het onderzoek van Merkies de som van de coëfficiënten (in absolute waarde) van de doelstellingsfuncties voor Den Uyl en Biesheuvel gelijk één te maken daarmee 'tot uitdrukking wordt gebracht dat de intensiteit waarmee Den Uyl en Biesheuvel hun doelstellingen nastreven dezelfde is' noch of dit a priori gelijktrekken zinvol is.

Merkwaardig zijn ook de wijzigingen die Van den Doel heeft aangebracht in Riker/Ordeshook's typologie van collectieve goederen (p. 42). Allereerst is er een storende zetfout in de horizontale indeling: beide categorieën heten 'individuen kunnen wél van consumptie worden uitgesloten' terwijl de tweede uiteraard 'niet' i.p.v. 'wél' moet luiden. Voorts noemt Van den Doel in de categorie: individuen kunnen wél uitgesloten worden en zichzelf uitsluiten van consumptie, als voorbeeld van welvaartsdaling door consumptie: syfilis. Toegegeven een veel sappiger illustratie dan R & O's 'polluted beaches' in die categorie, maar het laatste lijkt ons toch beter in de categorie te passen. Te meer daar de 'griep' een welvaartsdaling te weeg blijkt te brengen waarbij individuen én zichzelf niet van consumptie kunnen uitsluiten én er niet van uitgesloten kunnen worden (R & O noemen 'floods').

Terecht — naar onze mening — plaatsen R & O het algemene voorbeeld 'infectious disease' in geen van beide klassen, maar in de categorie welvaartsdaling waarbij het individu zichzelf niet kan uitsluiten maar wel uitgesloten kan worden van consumptie. Verwarrend bij Van den Doel is tenslotte dat hij sommige voorbeelden in meerdere categorieën laat optreden zoals 'inkomensnivellering' en 'nationalisatie'.

De verbale toelichting bij de grafische illustratie van het konsumentensurplus doet afbreuk aan de duidelijkheid van de figuur (p. 45): De hoogte van de kolom geeft steeds aan hoeveel de konsument eventueel wil betalen voor het *eerste*, *tweede*, etc. kanon, niet voor één, twee, etc. kanonnen. Voor een inleiding wordt ook te weinig aandacht besteed aan het moeilijke probleem van vertikaal i.p.v. horizontaal sommeren bij collectieve goederen.

In het derde hoofdstuk ('Parasitair gedrag') gaat Van den Doel nader in op de gevolgen van de specifieke externe effecten eigen aan collectieve goederen. De auteur bespreekt in dit kader uitvoerig de Prisoner's Dilemma-achtige toestanden bij de loononderhandelingen. Merkwaardig is dat de auteur in zijn illustratie van dit Dilemma met één vakcentrale en één werkgeverscentrale bij de onderhandelingen spreekt van *oligopolisten*, terwijl niet alleen qua aantal maar ook qua aanduiding van het probleem bij collectieve goederen (volgens Samuelson b.v.) de benaming *bilateraal monopolie* juist zou zijn.

In Hoofdstuk IV — 'Meerderheid en Minderheid' — vonden wij de vertaling van

Arrow's Condition of Independence of *Irrelevant Alternatives* als de eis dat het buiten beschouwing laten van kansloze alternatieven niet van invloed mag zijn op de uitslag van de stemming, ronduit fout (de 'status-quo' is zelden of nooit kansloos maar zou volgens Arrow wel irrelevant moeten zijn bij paarsgewijze stemming tussen ieder tweetal andere alternatieven) en daarmee niet erg gelukkig alweer voor een inleidende tekst.

Slechts ijdelheid van de auteur kan voorts verklaren waarom de paradox van de cyclische meerderheden die reeds zovele benamingen kent ook nog eens de betiteling van 'makro-politieke paradox' van Prof. Van den Doel moest krijgen, de story over de vergelijking met de macro-economische paradox van Keynes ten spijt.

Verwarring zaait ook de eerste zin van par. IV 2.2 (p. 80): 'Waar Arrow in feite de voorwaarden voor collectieve intransitiviteit heeft opgesteld, heeft Black getracht de voorwaarden voor collectieve transitiviteit te formuleren'. Noch het eerste noch het tweede deel van deze zin is strikt genomen juist. Evenmin heeft Sen m.b.v. het begrip 'waardenbeperking' de noodzakelijke voorwaarden voor collectieve transitiviteit geformuleerd, zoals de auteur op p. 81 stelt. Ook zonder 'waardenbeperking' is collectieve transitiviteit mogelijk.

Precies als bij Dr. In 't veld is ook bij Van den Doel opvallend hoe gemakkelijk hij heenstapt over het probleem van kardinale nutsmeting en interpersonele nutsvergelijkbaarheid. Met name in Hoofdstuk V 'Representatie en polarisatie' lijkt de auteur op pp. 113-114 in zijn voorbeeld over stemmenruil 'gewicht' en 'preferentie-intensiteit' voor verschillende issues te verwarren.

In Hoofdstuk VI — 'De uitvoering' — tenslotte, gaat Van den Doel in op de rol van de bureaucratie in een democratie. Het behelst vnl. een uiteenzetting van en kritiek op de theorie van Niskanen welke hij reeds eerder in zijn inaugurele rede te Nijmegen had verwoord.

Bovenstaande — misschien wat somber overkomende — opmerkingen bij het boek van Prof. Van den Doel zijn zeker niet bedoeld om anderen het lezen ervan te ont-raden. Integendeel, al is het als inleiding minder geschikt, lezenswaard is het zeker, en dat kan van het boek van In 't Veld niet gezegd worden.

G. P. de Bruin

Shubik, M., *Games for Society, Business and War. Towards a Theory of Gaming*. Amsterdam etc. (Elsevier), 1975, XIII + 371 p., f 42,50.

Speltheorie (game theory) en 'gaming' hebben gemeen dat zij zich beide bezighouden met besluitvormingssituaties waarin twee of meer besluitvormers met (tenminste gedeeltelijk) tegengestelde doelstellingen en preferenties optreden. De speltheorie, als tak van de wiskunde, benadert deze problemen echter vanuit de formeel-theoretische hoek, terwijl gaming een empirische aanpak ervan inhoudt. Anders dan de (Engelse) benamingen dan ook zouden doen vermoeden sluit gaming meer aan bij simulatie dan bij speltheorie. Sommige auteurs gebruiken gaming en simulatie zelfs als synoniemen, andere, zoals Martin Shubik, beschouwen gaming als die specifieke vorm van simulatie waarbij in het experiment een belangrijke plaats is ingeruimd voor een daadwerkelijke deelname van *personen*.

Waar de auteur enerzijds zo expliciet gaming als een onderdeel van simulatie om-

schrijft en anderzijds de lezer nadrukkelijk waarschuwt tegen het gelijkstellen van speltheorie met gaming, zou men verwachten, dat in het boek een relatief belangrijker plaats voor theorievorming over simulatie dan voor speltheorie zou zijn ingeruimd. Het tegenovergestelde blijkt echter het geval: minder dan 20 pagina's, zijnde één hoofdstuk, voor simulatie en ong. 140 pagina's ofwel vijf hoofdstukken over speltheorie. Zelfs een motivering voor aparte theorievorming over gaming — waartoe het boek blijkens de ondertitel een aanzet bedoelt te zijn — los van die over simulatie in het algemeen wordt niet gegeven. De genoemde 20 pagina's over simulatie worden bovendien voornamelijk gevuld met een exposé over het opzetten van modellen dat niet veel verder komt dan het voorbeeld van het Keynesiaanse macroeconomisch vergelijkingstelsel.

De vijf hoofdstukken over speltheorie geven een didactisch zeer, knap weinig wiskundig en toch volledig overzicht van de ontwikkelingen op dit terrein sinds de verschijning van Von Neumann-Morgenstern's pionierswerk in 1944. Als reden voor de zo ruime aandacht voor de speltheorie in een boek over gaming wordt gegeven, dat de begrippen en evenwichtsconcepten van deze wiskundige benadering een belangrijke leidraad kunnen zijn voor opzet en analyse van de experimenten. Maar in drie van de vier hoofdstukken die gewijd zijn aan een inventarisatie van concrete experimentele modellen op verschillende gebieden, komen deze concepten in het geheel niet meer terug! Bedoelde drie chapters geven een duidelijk beeld van bestaande games in de ondernemings-, diplomatieke en militaire sfeer en hun betekenis voor beleidsanalyse-, onderwijs- en trainingsdoelinden, maar zij zouden niet aan duidelijkheid inboeten zonder die 140 pagina's over speltheorie.

Het laatste van de vier hoofdstukken over vormen en toepassingsgebieden van gaming betreft experimenten opgezet en uitgevoerd met als doel de evenwichtsconcepten van de speltheorie te toetsen. De centrale rol van deze concepten bij dit soort experimenten kan moeilijk worden ontkend. Maar zijn zij vergelijkbaar met de games uit de drie eerder genoemde hoofdstukken en zijn de concepten van de speltheorie hierbij niet van hulpmiddel tot doel gepromoveerd voor de theorievorming rond gaming? In wezen hangt het antwoord op deze dubbele vraag zeer nauw samen met gekoesterde opvattingen over de relevantie van de speltheorie en haar resultaten.

Aanvankelijk had men van de speltheorie, met name voor toepassingen in de economische wetenschap, zeer hoge verwachtingen. Het leek er op dat deze nieuwe tak van de wiskunde, speciaal gericht op de analyse van interactiepatronen, een ernstige lacune in de economische theorieën ter verklaring van de werking van het marktmechanisme zou kunnen opvullen. De twee extrema van interactie op de markt — enerzijds volkomen concurrentie waarbij de invloed van de individuele participant op het geheel zo marginaal wordt geacht dat het als interactie op nulniveau kan worden opgevat, anderzijds volkomen monopolie waar de interactie neerkomt op eenzijdige dominantie — leken theoretisch bevredigend opgelost, maar alle tussenliggende gevallen, met name b.v. dat van oligopolie, hadden nooit een voor ieder aanvaardbare uitwerking gekregen. Nog in 1959 schreef Oskar Morgenstern in een voorwoord voor Shubik's *Strategy and Market Structure*, dat 'the theory of games provides a model for economic behavior no matter what the market structure is'.

Allengs werd echter duidelijker dat ook de speltheorie slechts algemeen aanvaardbare oplossingen voor bepaalde ideaaltypen van interactie, zoals volledig conflict

tussen twee partijen, kon bieden. De reden werd reeds in 1957 door Luce & Raiffa in hun standaardwerk *Games & Decisions* gesignaleerd: het ontbreken in de theorie van politicologische en sociaalpsychologische factoren – juist de elementen die men ter verklaring van interactiepatronen zou verwachten. De eerste generaties speltheoretici – voornamelijk wiskundigen en economen – hebben nooit een poging gedaan deze elementen te incorporeren in de theorie. Twijfel aan de werkelijkheidswaarde van hun creatie leidde slechts tot het experimenteel toetsen van de uitkomsten van enige anomale modellen die in de structuur van de theorie lagen opgesloten zoals het Prisoner's Dilemma. Het betreft dit soort toetsingen welke door Shubik in het eerder genoemde hoofdstuk worden beschreven.

Pas wanneer bij de toetsingen bepaalde structurele scheidslijnen binnen de speltheorie – met name die tussen coöperatieve en non-coöperatieve spelen – niet langer als vaststaand en heilig beschouwd worden, krijgen dit soort experimenten zin. Dan zou men bv. eindelijk eens empirisch kunnen onderzoeken of de aard van het non-coöperatieve Prisoner's Dilemma niet per definitie de dynamiek naar (illegale) coöperatie in zich draagt. Een dergelijke opzet, (mede) toetsing van de structurele aspecten, zou ook een grotere werkelijkheidswaarde verlenen aan een binnen de oude structuren nog anomaal model als het genoemde Dilemma: het roept dan beelden op van een digopolistische markt met kartelvorming en geheime afspraken tussen de ondernemingen. Dan ook hebben de games uit de industriële en overheidssfeer, zoals in de betreffende drie hoofdstukken besproken, en deze experimenten meer gemeen dan een vaak definiërend kenmerk als menselijke participatie in het rollenspel en wordt een uitgebreide inleiding in de speltheorie in een boek over gaming zinvol.

Shubik behoorde tot de leerlingen van Von Neumann en Morgenstern en derhalve tot bovenbedoelde eerste generaties van speltheoretici. Het onderhavige boek draagt daarvan de sporen. De essentie van de inhoud had de auteur bovendien reeds eerder neergelegd in een tweetal artikelen opgenomen in een speciaal aan speltheorie en gaming gewijd nummer van *Management Science* onder redactie van Melvin Shakun in januari 1972.

Het opblazen van deze artikelen tot de omvang van een boekwerk heeft slechts geleid tot een aantal op zich zelf staande delen zonder duidelijke rode draad en zonder enige originaliteit. Als dit 'de aanzet voor een theorie over gaming' is dan heeft de auteur wel een erg lange aanloop genomen en dan is het de vraag of hij zelfs bij het aangekondigde vervolgedeel, getiteld *The Uses and Methods of Gaming*, al wel aan de eigenlijke theorievorming over gaming zal toekomen.

G. P. de Bruin

J. P. M. Geurts, **Feit en theorie; inleiding tot de wetenschapsleer**, van Gorcum, Assen, 1974, -152 p., f 22,50.

In deze publicatie wil de auteur vanuit een kennis-theoretisch gezichtspunt een bijdrage leveren aan de afbakening van het kenmerkende van (empirisch) wetenschappelijk onderzoek.

Empirische gegevens spelen een belangrijke rol bij het ontwikkelen en toetsen van een wetenschappelijke theorie. Geurts stelt dat empirische gegevens niet opgevat kunnen worden als harde, vaststaande en onaantastbare feiten, maar dat kennis

over de empirische werkelijkheid gevormd wordt tijdens het waarnemingsproces. Centraal in het boek staat het begrip ervaringsgegeven. Empirisch wetenschappelijk onderzoek is ervaringsafhankelijk; de kennis wordt verworven aan de hand van het ervaringsgegeven.

Het eerste deel van het boek is gewijd aan de beantwoording van de vraag, langs welke weg deze kennis van het ervaringsgegeven en dus het empirisch onderzoek verloopt en of dit verloop vanuit de kennistheorie verantwoord kan worden. Door haar gerichtheid op kennisverwerving van de stand van zaken in de wereld van alledag doet empirisch onderzoek een beroep op het in feite waargenomen (het ervaringsgegeven).

In heldere en eenvoudige formulering laat Geurts zien dat aan het begrip ervaringsgegeven drie elementen te onderkennen zijn, een zogenaamde objectieve, subjectieve en een intersubjectieve connotatie van het ervaringsgegeven. In het bespreken van de objectieve connotatie van het ervaringsgegeven zet Geurts zich af tegen de voorstanders van de sense-data theorie, welke stellen dat de zekerheid omtrent datgene wat waargenomen wordt, absoluut en definitief is, dat de onbetwifelbaarheid van het direct waargenomen, niet ter discussie kan staan. Met diverse voorbeelden wordt aangetoond dat de door de sense-data theoretici aangebrachte scheiding tussen passieve, zintuiglijke kenactiviteit en actieve, verstandelijke kenactiviteit onmogelijk is. Het waarnemingsgegeven wordt door de context medebepaald. Objectiviteit is bij Geurts dan ook meer een verwijzing naar het object. Naast objectiviteit spelen subjectiviteit en intersubjectiviteit een belangrijke rol in het waarnemen van objecten middels individuele verwachtingspatronen en contextuele bepaaldheid; de waarneming wordt erdoor beïnvloed en gestructureerd. De waarneming is daarbij niet louter individueel ;men brengt de structuur in de waarneming aan zoals dat (in een socialisatieproces) geleerd is en overeenkomstig de wijze waarop anderen deze structuur aanbrengen. De drie elementen van objectiviteit, subjectiviteit en intersubjectiviteit hebben ieder een eigen inbreng in de beoordeling van het waargenomen. Geurts spreekt in dit verband liever van een *verantwoorde* uitspraak omtrent een waarneming dan van een *ware* uitspraak. Een onderzoeker dient zich zijns inziens op grond van de resultaten van zijn waarnemingen af te vragen of de door hem geformuleerde uitspraken verantwoord zijn.

In het tweede deel gaat Geurts in op de relatie tussen een waarnemingsuitspraak en theorie. Waarneming en theorie gaan volgens hem hand in hand. Om het waargenomen te kunnen begrijpen en onder te kunnen brengen in een begrip, wordt het volgens een aantal ordeningscriteria gestructureerd, zoals bij voorbeeld naar vorm, kleur, inhoud. Het begrip krijgt zijn betekenis doordat aangegeven wordt, op welke wijzen het gestructureerd kan worden, in welke onderdelen het uiteengelegd kan worden. Er is geen sprake van *begripsdefinitie*, maar van *begripsomschrijving*. Deze omschrijving is onvolledig, het begrip kan steeds van inhoud en betekenis wijzigen door nieuwe waarnemingen en ordeningen. Zoals een begrip een in principe voorlopige inhoud heeft, geldt dit evenzeer voor uitspraken. Geurts komt in het onderscheid tussen algemene niet-wetmatige en wetmatige, tussen synthetische en analytische uitspraken tot de introductie van uitspraken met een *verleend-analytisch* karakter (p. 129). Op basis van waarnemingen en begripsinhouden komt een onderzoeker tot de formulering van analytische uitspraken. Een gewijzigde begripsinhoud (ten gevolge van een gewijzigde subjectieve en/of intersubjectieve connotatie, ten gevolge van een andere structurering) kan ertoe leiden dat

men zich de vraag moet stellen of een uitspraak nog wel in overeenstemming is met de resultaten van de waarneming, of het verleende analytische karakter van de uitspraak nog wel gehandhaafd kan blijven. Iedere wetmatige uitspraak, zowel indien tot stand gekomen via inductieve generalisatie als via deductieve afleiding, heeft dus een voorlopig analytisch karakter, gebaseerd op de stand van zaken van de waarneming. De rechtvaardiging, de verantwoording van de uitspraak is gelegen in de tot stand-koming van de begrippen, dus in de objectieve, subjectieve en intersubjectieve connotatie.

Door te laten zien dat er een voortdurende wisselwerking bestaat tussen feit en theorie, waarbij de onderzoeker middels de elementen van subjectieve en intersubjectieve connotatie een grote mate van inbreng heeft bij het vormgeven van het empirisch onderzoek en bij het bepalen van de resultaten ervan geeft Geurts in dit boek een relativisering van de wijze waarop tegen wetenschappelijk onderzoek aangekeken wordt.

Het boek beantwoordt aan zijn doelstelling een inleiding in de wetenschapsleer te bieden. Voor minder deskundig zijnden op het gebied van de wetenschapsleer en de kennis theorie wordt op elementaire wijze uiteengezet hoe het proces van waarneming van empirische gegeven verloopt. Illustraties voor het geponeerde zijn gekozen uit velerlei disciplines en alledaagse waarnemingen. Om de beschouwing van de auteur te kunnen volgen is weinig voorkennis nodig, alhoewel een eerste gewenning aan de gehanteerde terminologie nodig lijkt. Ook werkt het eerste deel verhelderder dan het tweede deel vanwege de daarin voorkomende illustraties. Anderzijds worden ondanks het inleidende karakter diverse aanknopingspunten geboden om aan te sluiten bij actuele discussies, zoals rondom het streven naar zekerheid tegenover het streven naar waarheid (Albert, Popper) en rondom de paradigmata (Kuhn) en theoretische oriëntaties in de wetenschap. Men zou de auteur het verwijt kunnen maken dat hij zelf slechts summier hierop ingaat; verdere verdieping in deze problematiek wordt door hem overgelaten aan de lezer, bij wie belangstelling hiervoor gewekt kan zijn na het lezen van dit boek.

E. G. M. Nuijten-Edelbroek

Louis Kallen (red.), **De afstand tussen burgers en hun gemeentelijke overheden**. Deventer (Van Loghum Slaterus), 1974, -116 p., f 14,50, (N.I.M.O. Cahier 15).

Deze uitgave van het Nederlands Instituut voor Maatschappelijke Opbouw bevat het verslag van een onderzoek naar de relatieproblemen tussen burgers en gemeentelijke overheden in negen Nederlandse gemeenten. In de loop van 1973 werd dit onderzoek uitgevoerd door bureau Veldkamp Marktonderzoek. In een nabeschuwing gaan enkele medewerkers van het N.I.M.O. nader in op de resultaten van het onderzoek.

Het onderzoek toont niet alleen aan dat er sprake is van afstand tussen inwoners der onderzochte gemeenten en de gemeentelijke overheid, doch er is ook gezocht naar de oorzaken van en mogelijke oplossingen voor de geconstateerde afstand.

Het te verklaren verschijnsel afstand wordt omschreven als de mate waarin de individuele of georganiseerde burger het gevoel heeft, dat er beïnvloedingsmogelijkheden zijn bij de totstandkoming van het gemeentelijke overheidsbeleid, dan wel contactmogelijkheden met het gemeentelijk bestuur. Vier dimensies van het

verschijnsel afstand zijn nader onderzocht t.w. het bestaan van drempelvrees, machteloosheid, het gestelde vertrouwen in de gemeentelijke overheid en de verwachting of het wat uithaalt als de burger zich tot de gemeentelijke overheid inzake een bepaalde kwestie of maatregel wendt (effectiviteitsverwachting). Op p. 14 wordt het onderzoeksmodel weergegeven, waarin de veronderstelde relaties tussen de variabelen worden weergegeven.

Vermeld wordt, dat er geen sluitende theorie ten grondslag heeft gelegen aan dit onderzoek; wel is uitgegaan van enkele ad-hoc hypothesen. Er wordt echter niet aangegeven *waarom* niet is uitgegaan van theorieën c.q. theoretische inzichten betreffende het verschijnsel afstand in democratische samenlevingen. Voorts wordt ook niet geëxpliciteerd waar de ad-hoc hypothesen vandaan komen. Vanwege het gebrek aan explicitering blijft de lezer met allerlei vragen zitten zoals: waarom wordt in de omschrijving van afstand de nadruk gelegd op de gevoelsmatige dimensie en niet op de cognitieve dimensie, waarom wordt geen onderscheid gemaakt tussen de individuele burger en de georganiseerde burger, hangen de dimensies drempelvrees en machteloosheid niet nauw met elkaar samen etc.?

Het onderzoek richtte zich op inwoners van 18 jaar en ouder, politieke en ambtelijke gezagsdragers en op z.g. intermediaire kaders.

Intermediaire kaders worden omschreven als individuen en/of organisaties, die in enigerlei mate een gestructureerde bemiddelende rol spelen in de relatie burger-overheid. De volgende intermediaire kaders werden in het onderzoek betrokken t.w. raden voor overleg en advies, actiegroepen, opbouwwerkers, sociale raadslieden, plaatselijke afdelingen van politieke partijen, buurtwerkinstellingen.

In een nabeschuwing wordt ingegaan op de drie hoofdoorzaken van de geconstateerde afstand tussen burgers en hun gemeentelijke overheden. Deze hoofdoorzaken zijn: de geringe interesse en passiviteit van de burgers, de toenemende bureaucrativering aan de kant van de gemeentelijke overheid en kwaliteit van de informatieverschaffing (p. 63 e.v.). Hieraan vooraf gaat een beschouwing over de oorzaken die de intermediaire kaders zien aan de kant van de overheid en burgers. Voorts wordt ingegaan op de rol, die de intermediaire kaders zelf kunnen spelen ten aanzien van het doorzichtiger maken van het besluitvormingsproces, de politieke bewustwording van burgers, de informatieverschaffing e.d. Verhelderend zijn in dit verband de bijdragen over de participatie van burgers in processen van politieke besluitvorming, de functie van voorlichting als middel tot afstandsverkleining en de specifieke bijdrage van het opbouwwerk en sociale actie. M.b.t. dit laatste onderwerp worden op verdienstelijke wijze aanknopingspunten geformuleerd vanuit Amitai Etzioni's theoretische gezichtspunten over aktiebereidheid (vgl. *The Active Society*; New York, 1968). Het ware te wensen geweest indien meer aandacht was besteed aan Etzioni's gezichtspunten betreffende o.a. de plaats en functie van z.g. intermediaire kaders in het kader van afstandsverkleining. Nu gaat het vooral om het uitspreken van wenselijkheden tot afstandsverkleining, zonder dat verschijnsel grondig i.c. theoretisch wordt onderzocht.

Tenslotte wordt beknopt ingegaan op o.a. vormen van bestuurlijke decentralisatie zoals de deelgemeenten in Rotterdam en processen van wijkopbouw in Amsterdam. De publicatie wordt besloten met een literatuur-overzicht over voorlichting, opbouwwerk, sociale actie en een zeer beknopt overzicht van meer algemene literatuur over inspraak en democratie.

H. Hidalgo

H. R. Penniman (ed.), **France at the polls** — the presidential election of 1974. Washington D.C. (American Enterprise Institute for Public Policy Research), 1975, -324 p., \$ 4,50

H. R. Penniman (ed.), **Canada at the polls** — the general election of 1974. Washington D.C. (American Enterprise Institute for Public Policy Research), 1975, -310 p., \$ 4,50

France at the Polls; the presidential election 1974 is de tweede studie van nationale verkiezingen in enkele parlementair-democratische landen.

Als eerste verscheen het eerder besproken *Britain at the Polls*. De algemene verkiezingen in Canada 1974, zullen tegelijkertijd in deze boekbespreking aan bod komen.

Hier wordt alvast gemeld dat in deze serie nog zullen verschijnen soortgelijke studies over de Japanse verkiezingen 1974, het Britse E.E.G.-referendum in 1975 en de parlementsverkiezingen in Denemarken, Noorwegen en Zweden. Het ware wenselijk dat ook de Nederlandse verkiezingen in 1977 onderwerp zullen zijn van zo'n studie als bijdrage aan het nagestreefde doel van internationale vergelijkbaarheid van de werking van 'analoge' politieke instituties en hun electorale ondersteuning. Temeer is dit belangrijk omdat de verkiezingsprocedures in de verschillende landen niet allemaal dezelfde zijn.

Alvorens nader in te gaan op de nabeschouwingen van de Franse verkiezingen moet gewezen worden op de mogelijke misleiding van de titel van deze reeks. De toevoeging *at the Polls* doet licht vermoeden dat het hier zou gaan om een verkiezingsstudie in enge zin, over voorkeuren en opvattingen van kiezers. Dit is niet het geval. De aandacht is gericht op verschillende elementen binnen het politieke systeem, die (mogelijk) een belangrijke bijdrage leveren aan haar instandhouding. Het gaat hierbij om historische zowel als actuele schetsen van de plaats en functie van ideologische stromingen, politieke partijen, kandidaten en de verkiezingen zelf.

Voor de derde keer in de geschiedenis van de vijfde republiek konden de Fransen in 1974 rechtstreeks hun president kiezen. In de tweede ronde werd de socialist Mitterand (49.2 %) als kandidaat van links met minimaal verschil verslagen door Giscard d'Estaing (50.8 %) bij een uitzonderlijk hoge opkomst van de Franse kiezers. De historische achtergrond van het presidentschap onder de verschillende republieken wordt in het eerste hoofdstuk kort en bondig door Roy Pierce geschetst. Daarna staat Jean Blondel (hoofdstuk 2) nog eens stil bij de verdeeldheid tussen Frankrijks centrum- en rechtse partijen, over hun kandidaten en de (voor het eerst) gebleken eenstemmigheid ter linkerzijde over Mitterand. Voordat Serge Hurtig (hoofdstuk 4) de lange weg van links naar eenheid en bijna-regeringsverantwoordelijkheid programmatisch bewandelt, heeft in het derde hoofdstuk Jean Charlot doen zien dat het Gaullisme in de vorm, die het heeft gekregen in een aantal politieke instituties, zoals onder meer de macht van de president, voorlopig niet bedreigd lijkt. Erg interessant is het vijfde hoofdstuk over de presidentsverkiezingsuitslagen. Met name in Frankrijk heeft de electorale geografie als analysetechniek een niet onbelangrijke plaats verworven binnen de politieke wetenschappen. De cartografische weergave, die de Lancelots hier toepassen, is vooral beschrijvend. Afhankelijk van de introductie van zulke factoren als sociologische, sociaal-economische, historische, geografische en reeds verworven theoretische inzichten over hun samenhang, kan de huidige beschrijvende waarde overstegen worden.

De signalerende functie (en de invloed) van opiniepeilingen in de verschillende verkiezingsronden wordt helder uiteengezet in het zesde hoofdstuk (Alain Lancelot). Een eerder hier te lande gevoerde discussie door enkele media omtrent betrouwbaarheid, geldigheid, significantie en nut van opiniepeilingen onderstreept qua uitkomst het citaat uit *Le Monde* (7 mei 1974), waarmee dit hoofdstuk opent:

'There is an uncontested winner in the primary election: the opinion polls as a whole. From one election to another, their technique and success excite our admiration. Then we begin to feel uneasy . . . The polls are also winners in other ways. Like all other information media, they are incapable of starting off a political trend themselves, but they can amplify or deaden its effect . . . and their force of conviction and pressure is all the greater because of their scientific character, even if their presentation and utilization are at times highly empirical' (p. 176).

Immers de aanhoudende en overdreven aandacht van de Nederlandse media voor de huidige soort van peilingsgegevens bergt grote gevaren in zich. Vooral omdat de media zich nauwelijks bekommeren om het effect van gebrekkige betrouwbaarheid, geldigheid en significantie op de bruikbaarheid ervan.

France at the Polls sluit af met een nadere beschouwing over de aandacht, die de media schonken aan hun al dan niet welgevallige kandidaten (Alfred Grosser) en een analyse van het taalgebruik (inhoud en complexiteit) van Chaban-Delmas, Giscard d'Estaing en Mitterand door Monica Charlot. Wellicht dat het succes van Giscard medebepaald is door het feit, dat hij in vergelijking met de anderen het minst ingewikkeld qua woordgebruik was (op basis van een index van aantal woorden per zin en het percentage woorden met meer dan drie lettergrepen), het meest direct (ik), het minst negatief (in de zin van het gebruik van ontkenningen) en niet één woord spendeerde aan het Gaullisme. Voor de geïnteresseerden is door Richard Scammon een bijzonder uitgebreid bijlage samengesteld met gedetailleerde verkiezingsuitslagen per ronde en per departement sinds 1965.

Het derde boek in de genoemde reeks is *Canada at the Polls; the general election of 1974*.

Op 8 juli 1974 resulteerden de verkiezingen in 141 zetels voor de Liberale Partij. Op de 264 te verdelen zetels van het federale House of Commons gaven de Canadese kiezers daarmee het grootste aantal zetels aan één partij sinds de zes laatstgehouden nationale verkiezingen.

Minderheidsregeringen waren in de laatste zeventien jaren aan de orde van de dag, zo zegt William P. Irvine in zijn nabeschouwing (hoofdstuk 2). Gedurende de periode van 1957 tot 1974 zijn de Canadese kiezers in vijf van de acht verkiezingen er niet toe gekomen om een partij een absolute meerderheid in het federale parlement te bezorgen. Daarbij komt dat de Canadese partijen 'gedisciplineerd' zijn in de zin dat de parlementariërs per partij geacht worden als een blok te stemmen. Dat maakt het welhaast onmogelijk voor twee partijen (als coalitie) om te voldoen aan de gevarieerde eisen en belangen van zo'n 22 miljoen Canadezen die verspreid zijn over een enorm territorium met verschillende en soms strijdige economische belangen, waar twee officiële talen gesproken worden en die daarbij ook nog eens door het federale systeem verdeeld zijn in tien provincies met gekozen onafhankelijke regeringen, wier macht meer en meer toeneemt.

Nu vooral in de angelsaksische landen de traditionele wijze waarop partijkassen en verkiezingscampagnes gespekt en gefinancierd worden, ter discussie staat, is het voor de lezer interessant kennis te nemen van K. Z. Paltiel's onderzoek naar de gedragsregels bij Canadese campagnes (hoofdstuk 7).

Naast de genoemde bijdragen schrijft John Meisel over de aard en de ontwikkelingen binnen het Canadese partijstelsel en de burgercultuur (civic culture) waarbinnen zij werkzaam zijn (hoofdstuk 1). Stephen Clarkson, George Perlin, Jo Surich en M. B. Stein wijden ieder afzonderlijk hoofdstukken (3 t/m 6) aan de campagnes van de Liberale, Progressief Conservatieve, Nieuw Democratische en de 'Social Credit' partij. Lawrence Le Duc beschrijft de resultaten van opiniepeilingen (hoofdstuk 8), terwijl F. J. Fletcher ingaat op de rol van de media (hoofdstuk 9). Ook dit boek wordt weerom voortreffelijk door Richard Scammon afgesloten met uitgebreide en gedetailleerde verkiezingsuitslagen in Canada sinds 1968.

Wil Foppen

William Wallace, *The Foreign Policy Process in Britain*, London (The Royal Institute of International Affairs), 1975, x + 320 p., £ 9.00

William Wallace is medewerker aan het Royal Institute of International Affairs in Londen en lector in de politicologie aan de universiteit van Manchester. Zijn nieuwe boek over de totstandkoming van de Britse buitenlandse politiek heeft in Engeland nogal wat opzien gebaard, o.a. omdat zijn conclusies vrij ver gaan in de richting van een afschaffing van het traditionele ministerie van buitenlandse zaken (*The Times* wijdde er op 1 maart 1976 zelfs aandacht op haar voorpagina aan).

De schrijver heeft zich tweërlei taak gesteld: enerzijds wil hij het proces van totstandkoming van de buitenlandse politiek beschrijven, anderzijds wil hij de vraag beantwoorden in hoeverre de traditionele grenzen tussen buitenlandse en binnenlandse politiek ondermijnd worden door de groeiende onderlinge afhankelijkheid van de industrielanden in het Noordatlantisch gebied. Het boek is in drie delen verdeeld. In het eerste deel wordt de organisatie van de besluitvorming op het gebied van de buitenlandse politiek behandeld en de relatie tussen de besluitvormers en de 'openbare mening', zoals vertolkt door het parlement, politieke partijen, actiegroepen en de massamedia. In het tweede deel worden een aantal beleidsonderdelen nader bekeken, nl. defensie en technologie, economie en handel en — binnen één hoofdstuk — de curieuze combinatie van ontwikkelingshulp, informatie en culturele politiek. In het derde en laatste deel ten slotte wordt aandacht besteed aan de Britse betrekkingen met landen binnen en buiten het Atlantische gebied, waarbij als 'case-studies' worden behandeld de betrekkingen met West-Duitsland, IJsland, Ghana en Ethiopië.

Hoewel het boek de Britse buitenlandse politiek tot onderwerp heeft, behandelt het tal van zaken vanuit een perspectief dat ook voor de bestudering van de buitenlandse politiek van andere landen van nut kan zijn. Met name geldt dat voor de beperkte handelingsvrijheid voor regeringen op het gebied van de buitenlandse politiek. Wallace komt tot de conclusie dat, zeker binnen de EEG maar ook binnen het Atlantische gebied, steeds minder zaken zich lenen voor een volledig vrije besluitvorming door de regering:

... the context within which policy is made has been considerably affected. This is partly because officials and ministers are aware of differences of opinion within other national administrations and are naturally drawn in to support those whose opinions are closest to their own. Partly, too, the advice which officials render to ministers already reflects the official assessment of what would or would not be

acceptable to their foreign colleagues, so that ministerial choice is limited by existing intergovernmental understandings. (p. 220)

Ook wijst hij erop dat er in steeds mindere mate sprake is van een terrein van buitenlandse politiek dat zich duidelijk onderscheidt van de binnenlandse politiek. Afgezien van incidentele problemen van 'high policy' waar het voortbestaan of het nationale prestige van een land op het spel staan, gaat het in de meeste gevallen om *buitenlandse dimensies* van wat in wezen binnenlandse kwesties zijn. Dat leidt tot de vraag of allerlei instituties, die traditioneel verbonden zijn met de buitenlandse politiek, op den duur gehandhaafd zullen moeten blijven. Ten aanzien van de diplomatieke dienst geldt bijvoorbeeld dat er altijd wel behoefte zal blijven bestaan aan rapportage over ontwikkelingen die zich in het buitenland voordoen. Die diplomatieke dienst zal moeten blijven rapporteren aan een instelling zoals het ministerie van buitenlandse zaken die deze informatie verzamelt en op zijn waarde kan schatten. Maar, voegt Wallace hieraan toe:

... it is not self-evident that this same organization should claim a strategic role in ordering the priorities of policy as they affect other countries. (p. 273)

In dit verband pleit hij voor de instelling van een orgaan op het niveau van het kabinet, dat zich bezig zou moeten houden met strategische planning en het tegen elkaar afwegen van overlappende plannen en vooronderstellingen van verschillende departementen op het terrein van de buitenlandse politiek.

De schrijver wijdt nogal uitvoerig aandacht aan de rol van groepen in het eigen land die invloed trachten uit te oefenen op de inhoud van de buitenlandse politiek. Opvallend is dat hij van mening is dat de belangstelling in Engeland voor internationale vraagstukken in vergelijking met vroeger, zou zijn *verminderd*. Hij meent dat af aan de geringere omvang van organisaties en verenigingen die zich bewegen op het terrein van de internationale politiek. Deze constatering is lijnrecht in strijd met de opvattingen die dienaangaande bestaan bij de Nederlandse 'foreign policy elite'. Deze is, blijkens voorlopige resultaten van het interuniversitaire onderzoek naar de binnenlandse beïnvloeding van het buitenlands beleid, juist van mening dat de belangstelling in Nederland voor kwesties van buitenlandse politiek juist zou zijn toegenomen.

Belangrijk is ook de rol die conflicterende groeperingen spelen op het terrein van de buitenlandse politiek. Wallace wijst erop dat ambtenaren vooral voorzichtig optreden in die gevallen waar sterke tegengestelde lobbies optreden, bijvoorbeeld met parlementsleden aan beide kanten; hij noemt met name de pro- en anti Zuid-Afrika lobbies en de pro- en anti Israël lobbies in Engeland (die wij trouwens hier ook wel kennen). Weinig overtuigend is in dit verband overigens zijn opmerking dat 'those responsible for making policy are well aware that the groups which lobby them do not have the backing of public at large' (p. 114). Die opmerking is op zich zeker niet onjuist, maar geeft verder geen aanwijzing over de vraag hoe er op dergelijke pressie gereageerd moet worden. De argumenten (en informatie!) die door de betrokken partijen naar voren worden gebracht, lijken aanzienlijk belangrijker dan de hoeveelheid mensen die er achter staan. Hierbij valt de lof te memoreren die blijkens de eerste resultaten van het onderzoek naar de binnenlandse beïnvloeding van het buitenlandse beleid in Nederland, door de beleidsvoerders en Kamerleden wordt gezongen over het *Angola comité*. Deze pressiegroep wordt met name geprezen wegens de hoeveelheid accurate informatie die het heeft aangedragen die niet langs andere weg verkrijgbaar was.

Het boek van Wallace geeft een voortreffelijke toegang tot de bestudering van

buitenlandse politiek in het algemeen en van die van Engeland in het bijzonder. Kritiek kan worden uitgeoefend met betrekking tot de wijze waarop Wallace de economische problematiek van Engeland heeft verwerkt; economische crises komen op de meest onverwachte momenten als het ware uit de lucht vallen, zonder dat er een directe relatie wordt gelegd tussen de ontwikkelingen op economisch gebied en de buitenlandse politiek. Een tweede punt van kritiek betreft de betrekkelijk geringe aandacht die wordt besteed aan de relatie tussen de buitenlandse politiek en de politieke partijen in Engeland. Het wordt in het geheel niet duidelijk welke rol de politieke partijen spelen bij de totstandkoming van de buitenlandse politiek. Tenslotte kan worden opgemerkt dat het hier een Engels boek betreft dat duidelijk voor Engelse lezers is geschreven. Niet-Engelsen, zoals ondergetekende, hebben moeite met de soms enigszins cryptische verwijzingen en bekend veronderstelde afkortingen (bijv. de 'Ferranti affair' op p. 132, de EDM op p. 99). Afgezien van deze betrekkelijk ondergeschikte punten van kritiek, kan het boek van Wallace aangeprezen worden als een 'must' voor een ieder die zich verder wil verdiepen in de problematiek van de totstandkoming van het buitenlands beleid en wellicht enigszins uitgekeken is geraakt op de bestaande Amerikaanse literatuur ter zake.

P. R. Baehr

W. Albeda, **Arbeidsverhoudingen in Nederland, een inleiding**. Alphen aan den Rijn, Samsom, 1975, 162 blz.

Albeda stelt in het voorwoord van 'Arbeidsverhoudingen in Nederland' uitdrukkelijk dat 'dit boek geen andere pretentie heeft dan de ondertitel suggereert; het is een inleiding, bedoeld voor wie zich wil oriënteren in de Nederlandse arbeidsverhoudingen (p. 9).

Men mag van deze studie derhalve niet verwachten dat er nieuwe ideeën en inzichten gepresenteerd worden, die de bestaande kennis over de Nederlandse arbeidsverhoudingen uitbreiden. We zullen het boek moeten beschouwen op zijn merites als introductie in de Nederlandse arbeidsverhoudingen voor een breder publiek. Duidelijkheid, volledigheid en leesbaarheid zijn dan de belangrijkste eisen, die aan deze studie gesteld mogen worden. We zullen deze punten achtereenvolgens bespreken. Vooraf echter enige algemene opmerkingen.

'Arbeidsverhoudingen in Nederland' verschaft ongetwijfeld veel informatie aan degenen, die zich op dit gebied willen oriënteren.

De kern van het boek wordt gevormd door de hoofdstukken twee tot en met zes, waarin achtereenvolgens behandeld worden:

- de organisaties van werkgevers en werknemers;
- de collectieve arbeidsovereenkomst en het onderhandelingsproces, dat leidt tot de totstandkoming van een c.a.o.;
- arbeidsverhoudingen op ondernemingsniveau;
- de democratisering van het bedrijfsleven;
- arbeidsconflicten.

Daarna volgen nog vier hoofdstukken, die met elkaar nauwelijks 30 bladzijden beslaan. Ze handelen achtereenvolgens over inkomenspolitiek, overheid en arbeidsverhoudingen, de arbeidsverhoudingen binnen de overheidssector en internationale aspecten. Het nut van deze vier korte hoofdstukken is twijfelachtig. De schrijver

had zich beter kunnen beperken tot één of twee items om die vervolgens breder uit te werken.

De compositie van het boek is niet erg helder. Wanneer Albeda de verschillende actoren in het systeem van arbeidsverhoudingen bespreekt, verzuimt hij daarbij ook aan de overheid als derde partij naast werkgevers- en werknemersorganisaties aparte aandacht te besteden. De overheid komt verderop wel ter sprake. Niet zozeer in het hoofdstuk 'Overheid en Arbeidsverhoudingen', maar vooral in de historische schets van de Nederlandse arbeidsverhoudingen (p. 58-68) en in het hoofdstuk over de democratisering van het bedrijfsleven (p. 90-112). Groeiende overheidsbemoediging met de arbeidsverhoudingen, de vorm waarin dit gebeurt en de gebieden waartoe deze zich uitstrekt, hadden echter beter een meer systematische behandeling kunnen krijgen.

Onderhandelingen en arbeidsconflicten zijn twee belangrijke interactievormen tussen partijen in het systeem van arbeidsverhoudingen. Ze worden echter gescheiden behandeld (hoofdstuk 3 en 6) en Albeda verzuimt het onderlinge verband tussen beide aan te geven.

Het is voorts vreemd dat Albeda arbeidsverhoudingen op ondernemingsniveau en democratisering van het bedrijfsleven gescheiden behandelt, wanneer men constateert dat hij in het hoofdstuk over de democratisering vooral oog heeft voor de ontwikkelingen op ondernemingsniveau: de wetgeving m.b.t. de OR, Raad van Commissarissen, enquêterecht, fusiecode. Opnieuw een voorbeeld van onzorgvuldige compositie.

In het voorwoord schrijft Albeda dat hij niet gestreefd heeft naar volledigheid. Dit is echter geen vrijbrief om belangrijke zaken achterwege te laten. Een inleiding dient juist het hele terrein in kaart te brengen, zij het algemeen en niet te specialistisch. We misten echter een aantal belangrijke zaken.

Zo komen belangrijke gebieden van overheidsbemoediging met de arbeidsverhoudingen niet ter sprake, waarschijnlijk als gevolg van de versnipperde behandeling van de rol van de overheid. We noemen slechts het sociale verzekeringsrecht, de veiligheidswetgeving en de werkgelegenheidspolitiek van de overheid.

Een andere omissie betreft de inhoud van de arbeidsregelingen. Albeda volgt de gangbare opvatting dat een systeem van arbeidsverhoudingen tot doel heeft 'regels te produceren, meestal op schrift gestelde normen, zowel voor de praktijk van de arbeidsverhouding als voor de procedures, die gevolgd moeten worden om zulke regels tot stand te brengen' (p. 14). Hij beperkt zich inhoudelijk echter tot arbeidsvoorwaarden en medezeggenschap. Het gaat echter niet alleen over deze zaken in de interacties tussen partijen. Het scheppen resp. behouden van arbeidsplaatsen de kwaliteit van de arbeid en vele andere aspecten van het personeelsbeleid zijn eveneens belangrijke 'issues', die echter in dit boek nauwelijks aan bod komen.

De stijl van het boek geeft ook aanleiding tot enige opmerkingen. Het boek is vlot geschreven en voldoet daarmee aan de voorwaarde dat het voor een breed publiek toegankelijk moet zijn. De verschillende hoofdstukken vertonen echter opmerkelijke stijlverschillen: Albeda wisselt statistisch feitenmateriaal af met algemene beschouwingen, een historische behandeling met persoonlijke stellingnames in bepaalde kwesties. Ik ben van mening dat de kracht van een inleiding schuilt in een algemene beschrijving, gepaard gaande met veelvuldige verwijzingen naar de concrete werkelijkheid. Meestal slaagt Albeda daarin, bijv. in zijn analyse van het onderhandelingsproces of van arbeidsconflicten. Soms echter worden we 'getraceerd' op een veelheid van feiten, die nauwelijks relevant zijn voor de voortgang van het be-

toog. Bijv. de lijst van leden aangesloten bij werkgevers- en werknemersorganisaties of de doelstellingen van vakverenigingen en werkgeversorganisaties, ontleend aan statuten en huishoudelijke reglementen. Dergelijke zaken zou men hooguit in een bijlage kunnen opnemen.

Eveneens storend is de neiging van de auteur om t.a.v. bepaalde zaken, bijv. inkomenspolitiek, overheid en arbeidsverhoudingen, nadrukkelijk zijn eigen standpunten naar voren te brengen. We komen daar in de slotparagraaf nog op terug.

Een laatste opmerking, die we onder dit hoofdje willen maken, betreft de literatuurverwijzing. Het inleidend karakter van deze studie zou aanmerkelijk vergroot zijn, wanneer de auteur een korte, geannoteerde bibliografie had opgenomen, een soort gids voor wie zich verder in het gebied van de arbeidsverhoudingen wil verdiepen. In plaats daarvan volstaat hij met wat literatuurverwijzingen in zijn tekst. Deze literatuurverwijzing is niet alleen zeer beperkt, maar dikwijls ook sterk verouderd. In het hoofdstuk over de arbeidsverhoudingen op ondernemingsniveau is de meest recente publicatie, die geciteerd wordt, een artikel uit 1955.

'Arbeidsverhoudingen in Nederland' is geschreven vanuit een bepaalde optiek. Terrecht komt de auteur hier ook voor uit. Men kan zo objectief mogelijk laten zien hoe de organisaties van werknemers en werkgevers functioneren en hoe dit samenspel door de overheid begeleid en gecorrigeerd wordt, geheel waardenvrij zal dit toch niet gebeuren. Bewust maar vaak ook onbewust zullen waarden en (voor)oordelen een rol spelen in de selectie en interpretatie van het materiaal.

De benadering van de auteur gaat ervan uit dat we in een pluralistische maatschappij leven en dat dit een goede zaak is: 'Mijn uitgangspunt (vooroordeel zo men wil) is dat juist het pluralistisch karakter er zorg voor draagt dat geen belangen onder de tafel vallen, dat er geen absolute machtsposities ontstaan, die niet aangevochten kunnen worden en dat er een optimale vrijheid voor de betrokkenen ontstaat' (p. 17). Een minder zonnige kijk op het karakter van onze samenleving is evengoed denkbaar. In deze opvatting voorkomt het pluralistisch karakter niet dat er nog steeds belangen onder de tafel vallen en ontwikkelen zich juist tengevolge van economische concentraties machtsposities, die steeds minder aangevochten kunnen worden.

Men kan de auteur moeilijk zijn uitgangspunt verwijten. Wel is de wijze waarop hij een afwijkende beoordeling van de maatschappelijke realiteit verwerpt, voor kritiek vatbaar. In het hoofdstuk 'Overheid en arbeidsverhoudingen' voert hij een dogmatische type marxisme ten tonele zonder er zich rekenschap van te geven dat er ook critici van het huidige systeem van arbeidsverhoudingen bestaan, die niet-marxist of niet-dogmatisch marxist zijn. Vervolgens wordt dan de conclusie getrokken dat 'juist het zwartgallige beeld van de arbeidsverhoudingen de marxistische theorie, wat ook haar waarde moge zijn als maatschappij-kritisch denken, ongeschikt maakt als basis voor een beschouwing der arbeidsverhoudingen in een westelijke samenleving' (p. 145).

Vanwege dit soort ongenueanceerde kritiek zou ik de auteur willen adviseren bij een eventuele herdruk van zijn boek, tenminste een apart hoofdstuk te wijden aan ideologische benaderingen en uitgangspunten bij de bestudering van (systemen van) arbeidsverhoudingen.

G. E. van Vliet

S. Stuurman, *De Theorie van de Staat en het Ontstaan van de E.E.G.* (Machiavelli), Amsterdam 1975, 126 blz., f 5,—

Doorgaans valt doktoraalscripties niet de eer van bespreking in een wetenschappelijk tijdschrift ten deel. Dat Stuurmans scriptie wel wordt besproken vindt zijn aanleiding in de presentatie ervan door de schrijver zelf. Hij heeft het werk laten uitgeven en, inmiddels medewerker aan het I.W.P. te Amsterdam, laten opnemen in de literatuurlijst. Gewichtiger is dat S. een eigen theorie aankondigt over politieke integratie. Doorslaggevend is echter het belang van het onderwerp. Hieronder komen slechts de hoofdzaken van methode, theorie en begripsvorming aan de orde, met name enige aanvechtbare kanten ervan.

Stuurmans werkwijze is als volgt. Na afwijzing van een aantal integratietheorieën van vnl. Amerikaanse herkomst ontwikkelt S. een 'eigen' theorie over staat, imperialisme en integratie. Uit een aantal (neo-)marxistische werken vergaart hij, los van zijn eigen theorie, zes factoren m.b.t. het ontstaan van de E.E.G.: (1) de tegenstelling tussen de ontwikkeling der produktiekrachten en het enge kader der staten; (2) de koude oorlog; (3) het indammen van de interne klassenstrijd in W.Europa; (4) de buitenlandse politiek der V.S. gericht op het voorkomen van een west-europees economisch blok; (5) het verzet van de europese heersende klassen tegen de dominantie der V.S.; (6) de dekolonisatie en het streven naar collectief neokolonialisme.

In het laatste hoofdstuk wordt, zo kondigt de inleiding aan, getracht het theoretisch kader aan te geven, waarbinnen deze hypothesen getoetst kunnen worden. In het hoofdstuk (p. 98) is dat kader herleid tot enkele opmerkingen over de hypothetische oorzaken aan de hand van een voorlopige interpretatie van 'enkele globale lijnen over de internationale en europese ontwikkelingen na 1945'. Blijkens de slotopmerking op p. 119 zijn die ontwikkelingslijnen slechts bekeken om 'zodoende de concrete voorwaarden te schetsen, waarbinnen de in de voorafgaande hoofdstukken ontwikkelde theorie toegepast zou kunnen worden'. Bij een dergelijke 'toetsing' moet door circulariteit kortsluiting optreden: de veronderstellingen worden in feite aan de eigen theorie getoetst. S. komt evenwel niet aan het toetsbaar maken, laat staan aan het empirisch toetsen toe. De keuze voor een toetsingsonderzoek is hier weinig gelukkig. Wegens de eenzijdige oorzakelijkheid der factoren blijft de wisselwerking tussen deze en de integratie buiten beeld. De opbouw ontbeert methodologische eenheid tussen abstracte theorie, integratiehypothesen en (toetsing aan) de historische ontwikkeling. De scheiding van theorievorming en empirisch onderzoek wreekt zich, te meer omdat dit tweede vrijwel ontbreekt.

S. begint zijn uiteenzetting van theorie en kernbegrippen met een herhalingscursus 'marxistische' methodologie. Hij wil zich bij voorbaat indekken tegen verwijten van economisch determinisme door een beroep op het citaat uit een brief van Engels aan Bloch, waarin deze stelt dat productie en reproductie van het werkelijke leven in laatste instantie het bepalende element is in de geschiedenis (p. 24). Deze uitspraak is juist een bron van verwarring, omdat de ondialectische notie 'in laatste instantie' geen betekenis heeft, zeker zolang niet aangegeven kan worden welke de laatste aller instanties is.

Kapitalisme omschrijft S. als 'die produktiewijze waarin de extractie van het meerprodukt aan de onmiddellijke producenten de vorm (?) heeft van de kapitalisering van meerwaarde op steeds vergrote schaal' (p. 27). Deze definitie is circulair voor-

zover het te omschrijven begrip in de omschrijving zelf terugkeert. Deze wordt gevolgd door een opsomming van 9 'kenmerkende eigenschappen' van het kapitalisme. S. zegt dit 'meer historisch specifiek' te willen opvatten. In feite ziet hij slechts een ontwikkeling volgens de zogenoemde eigen logica van de bewegingswetten van het kapitaal. Zijn behandeling van het proces van concentratie en centralisatie mist precisie: als dit voltooid is in de belangrijkste takken van nijverheid en bankwezen begint het monopoliekapitalisme; van echte monopolies hoeft dan nog geen sprake te zijn en concurrentie blijft bestaan.

Een ander kenmerk van het kapitalisme is volgens S. de staat, de historische vorm waarin de kapitalistische klasse zich als klasse manifesteert. 'Zonder staat is het kapitalisme niet denkbaar. De algemene functies van de staat zijn altijd: in stand houden van de kapitalistische produktieverhoudingen, onder controle houden en zonodig reguleren van de klassenstrijd binnen het kader van die produktieverhoudingen, en verzorgen van de algemene voorwaarden van de kapitalistische produktie en circulatie' (p. 31). S. geeft geen materialistische analyse van historische verschijnselen, hij definieert ze slechts in die zin. De gelijkstelling van staat met kapitalistische staat maakt S. blind voor het bestaan van voor-, niet- en niet-meer-kapitalistische staten. Hoewel: nog op diezelfde p. 31 meldt S. dat reeds vóór de ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze de wereld in staten en volkeren verdeeld was.

Onduidelijk is ook zijn opvatting van imperialisme, gebaseerd op het begrip internationalisatie van kapitaal; dit wordt in navolging van Mandel¹ in vier elementen opgesplitst: internationalisatie van handel, produktie, arbeidsmarkt en kapitaals-eigendom. Volgens S. gaat de handel in kapitalistische vorm vooraf aan doordringing van de kapitaalsverhouding in de produktiesfeer. Dit is een onmogelijkheid omdat meerwaarderealiserende meerwaardeproduktie, dus een kapitalistische productiewijze vooronderstelt. Terwijl S. op p. 31 stelt dat deze laatste van begin af aan internationaal was, beweert hij op p. 62 dat deze pas ± 1860 optreedt, om vanaf 1880 het heersende (?) element te zijn. Onder internationalisatie van arbeidsmarkt verstaat S. in afwijking van Mandel ook migratie (p. 62). Trek van arbeidskracht is, anders dan S. meent, veel ouder dan het vroegkapitalisme. Door de vlucht der 'Hugonoten' (sic) te kiezen als voorbeeld van de 'internationalisatie van de koop en verkoop van de ware arbeidskracht' raakt Stuurman, voorstander van historisering van de sociale wetenschappen, geheel aan lager wal. Mandels 'Kommandogewalt über Kapital' stelt S. ten onrechte gelijk aan kapitaalseigendom, welke hij, eveneens ten onrechte, vrij uitzonderlijk acht.

Op dit 'begrip' van internationalisatie van kapitaal baseert S. zijn imperialismebegrip, dat 'in zijn meest algemene en dus nog niet concrete vorm' luidt: 'Imperialisme is de politieke uitdrukking van de internationalisatie van het kapitaal onder de voorwaarden van concurrentie van kapitalen en expansie van de kapitaalsverhouding vanuit meerdere nationale centra (p. 34). Wat 'de politieke uitdrukking' betekent wordt niet toegelicht, waardoor het begrip onbruikbaar blijft voor analytische doeleinden, — zeker wanneer die internationale concurrentie monopolistische vormen aanneemt.

Kolonialisme én neokolonialisme vallen hieronder, hoewel kolonialisme veel ouder is dan het kapitalisme en vaak niet gekenmerkt wordt door expansie van de kapitaalsverhouding. Ook valt eronder 'de onderlinge concurrentie van de imperialistische metropolen op elkaars markten'. Deze mate van algemeenheid lijkt de grens met nietszeggendheid overschreden te hebben. Kapitalisme en imperialisme zijn

per definitie met elkaar verbonden. Dat is i.t.t. wat S. meent, bij R. Luxemburg² niet het geval; zij spreekt van de imperialistische als de laatste van 3 fasen, de 'Schlussperiode in der geschichtlichen Laufbahn des Kapitals'. Dat Lenin vormen van internationalisatie n.a.v. een greep uit de geschiedenis zou postuleren is even onjuist als Stuurmans suggestie dat Lenin imperialisme gelijkstellen zou aan internationalisatie van kapitaal. Ernstiger is dat S. nalaat aan te geven waarom hij deze begrippen verbastert; dit wekt een indruk van willekeur, versterkt door een verdraaide bronnenweergave.

Integratie is het proces van internationalisatie van staatsfuncties. Deze worden door de staat vervuld in het kader van drie tegenstellingen: tussen heersende klasse en onderdrukte klasse(n), tussen verschillende heersende klassen en binnen de heersende klasse (p. 85). Internationalisatie van kapitaal en territoriale non-coincidentie van kapitaal en staat zijn twee (?) noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarden. S. onderscheidt in- en externe functies: het garanderen van de binnenlandse autonomie van de nationale heersende klasse en behartiging van kapitaalsbelangen daarbuiten. Er is meer integratie naarmate invloed van lidstaten in een internationaal orgaan gelijk is. S. kent staten van ongelijk gewicht geen wegingsfactor toe. Een internationale organisatie is omgekeerd meer een externe functie van een lidstaat naarmate deze daarin meer invloed heeft. Integratie neemt toe naarmate een intern machts-evenwicht bereikt en imperialistische wedijver overwonnen wordt. Inzoverre lijken beide begrippen complementair. Integratie lijkt anderzijds uitdrukking van internationalisatie van kapitaal en daarmee deelverschijnsel van imperialisme. Helaas blijft een expliciete behandeling achterwege.

De beschreven internationalisatieprocessen beginnen deels na het ontstaan van de E.E.G. in 1957 en kunnen dit dus niet oorzakelijk verklaren (wel verdere integratie); een scherper vraagstelling lijkt gewenst.

Stuurman (p. 23) beoogt met dit werk vooralsnog geen revolutie, geen wetenschappelijke althans. Zijn overige pretenties maakt hij evenwel ook niet waar.

J. à Campo

1 E. Mandel, *Der Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main, 1972, p. 301.

2 R. Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*, Gesammelte Werke, Band VI. Berlin, 1923, p. 289, 335.

Willem Langeveld, **Vorming tot participatie. Een handboek voor de politieke vorming van 13- tot 15-jarigen**. Groningen (Tjeenk Willink) 1975, XIII + 265 blz., z.p.

Het werk 'Vorming tot participatie' is een eerste publicatie van een serie over 'Onderwijs, maatschappij en politiek'. Het boek is bestemd voor (aanstaande) leraren maatschappijleer. Dit vak komt sinds 1968 voor op de lesrooster van het voortgezet onderwijs. Het is geen belangrijk vak; voor het eindexamen heeft het nauwelijks betekenis. In een tijdsbestek van één jaar — meestal één van de hoogste leerjaren — wordt in totaal twee lessen per week maatschappijleer verstrekt. Een bevoegdheid is voor het vak niet voorgeschreven; elke leraar is in principe in de gelegenheid de functie van docent maatschappijleer uit te oefenen. Vakinhoudelijk en vakdidactisch staat maatschappijleer nog in de kinderschoenen. De leerstof van het vak is een onoverzichtelijk en nauwelijks geordend geheel van sociaalweten-